

η δέλτος

Επιθεώρηση Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

Αφιέρωμα στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο

Γράφουν οι:

Σπύρος Ι. Βλιάμος
Γιώργος Γεωργής
Αλίκη Σ. Γεωργίου
Κωνσταντίνος Γκράβας
Γεώργιος Α. Καζαμίας
Αντώνης Κλάψης
Κωνσταντίνος Π. Κουράτος
Χρίστος Κ. Κυριακίδης
Κατερίνα Παπαζαχαρία
Παναγιώτης Στεφάνου
Νάντια Στυλιανού
Αρετή Τούντα-Φεργάδη
Χαράλαμπος Γ. Χαραλάμπους
Μαρία Χριστοδούλου
Ανδρέας Χριστοφόρου

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο

Σπύρος Ι. Βλιάμος και Κωνσταντίνος Γκράβας

Η «νομισματική ειρήνη» μέσα από το πρίσμα της φιλοσοφικής
θεώρησης της οικονομικής ιστορίας

Εισαγωγή

Στην εισαγωγή της Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης, οι Scerpanti και Zamagni γράφουν:

Ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα και αμφίλεγόμενα επιχειρήματα που διατυπώνονται από τον Schumpeter στην «Ιστορία της Οικονομικής Ανάλυσης» είναι ότι η εξέλιξη των οικονομικών ιδεών δεν προχώρα ομαλά, αλλά με άλματα, μέσω μιας διαδοχής περιόδων επανάστασης και συγκρότησης, γλωσσικής σύγχυσης και «κλασικών περιόδων».¹

Μια από τις ερμηνευτικές γραμμές πάνω στις οποίες βασίζεται το βιβλίο τους είναι η ακόλουθη:

Όταν μια κοινωνία μπαίνει σε περίοδο κρίσης, διαταράσσεται το κύρος του κρατούντος θεωρητικού συστήματος. Σε μια κοινωνία που αντιμετωπίζει μια σοβαρή κρίση, η ανάγκη παρουσίασης της οικονομίας ως ενός οργανικού και καλώς διατεταγμένου σώματος αποδυναμώνεται, και αυτό συμβαίνει ακριβώς όταν παρουσιάζονται πραγματικά προβλήματα για τα οποία οι γενικές θεωρίες της τάξης δεν είναι προετοιμασμένες. Σε αυτές τις περιόδους, [...] οι μεθοδολογικοί και θεωρητικοί δεσμοί στην επιστημονική έρευνα χαλαρώνουν. Έτσι απελευθερώνεται δημιουργική ενέργεια. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα των επιστημόνων ελκύονται και διαμορφώνονται περισσότερο από τα προβλήματα που εμφανίζονται στον πραγματικό κόσμο και λιγότερο από εκείνα που εκπηγάζουν από τη θεωρία. Οι θεωρητικές επαναστάσεις γίνονται σε αυτές τις περιόδους.²

Μελετώντας εξάλλου τη μεθοδολογία της οικονομικής ιστορίας σε σχέση με την αξιολόγηση της νομισματικής πολιτικής, ο Eichengreen παρατηρεί ότι η οικονομική ιστορία δεν είναι α-θεωρητική, απλώς η χρήση της θεωρίας από τους ιστορικούς είναι πιο ελαστική σε σχέση με τους οικονομολόγους, επισημαίνοντας πως δεν είναι σίγουρος ότι αυτό είναι κακό. Γράφει χαρακτηριστικά:

Η προσέγγιση του ιστορικού της οικονομικής σκέψης διαφέρει από αυτήν του οικονομολόγου στο ότι δίνει περισσότερη προσοχή στο περιεχόμενο,

¹ Ernesto Scerpanti-Stefano Zamagni, *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης*. Αθήνα 2004, σ. 17.

² Στο ίδιο, σ. 31.

το πολιτικό περιβάλλον και τους θεσμούς όταν αξιολογεί τη μορφή και τα αποτελέσματα της νομισματικής πολιτικής.³

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η θεωρητική προσέγγιση της ιδέας της νομισματικής ειρήνης⁴ μέσα από μια φιλοσοφική θεώρηση της οικονομικής ιστορίας.

Η «Μεγάλη Ύφεση» («Great Recession»)⁵ ήταν μια πρωτόφαντη πραγματική εμπειρία για τους φορείς χάραξης οικονομικής πολιτικής. Στην περίπτωση της Ευρωζώνης που διέπεται από ένα καθεστώς «εγγενούς νομισματικής ειρήνης» (per se),⁶ όταν οι αρχιτέκτονες του ευρώ εισήγαγαν το κοινό νόμισμα με σκοπό την προώθηση της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης, «δεν υπήρχε γενική θεωρία στην οποία μπορούσαν να βασιστούν οι υπέρμαχοι της νομισματικής ένωσης, ούτε καν κάποια ιστορική εμπειρία που μπορούσαν να παραθέσουν. Ουδέποτε είχε γίνει πείραμα σαν αυτό».⁷ Περιγράφοντας τη διασύνδεση μεταξύ της κρίσης που ξεκίνησε από την αμερικανική αγορά ακινήτων και της κρίσης χρέους στην Ευρωζώνη, ο Λουκάς Τσούκαλης επισημαίνει ότι «η δημιουργία του ευρώ ήταν αναφισθήτητα η πιο σημαντική και φιλόδοξη πράξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης» και το εν λόγω εγχείρημα πέρασε «από μια πολύ δύσκολη δοκιμασία [σα. καθώς] η κρίση που είχε γεννηθεί στις ΗΠΑ μετατρέποταν σε υπαρξιακή κρίση για το ευρώ και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση γενικότερα».⁸ Επομένως, οι σχεδιαστές πολιτικής καλούνταν να υπερασπισθούν την ύπαρξη ενός μοναδικού πειράματος, για το οποίο δεν υπήρχε ούτε ιστορική εμπειρία ούτε γενική οικονομική θεωρία. Σε αυτό το

³ Barry Eichengreen, «Methodology of economic history as an approach to assessing monetary policy», *Journal of Economic Dynamics and Control*, τόμ. 49, Δεκέμβριος 2014, σ. 154-155.

⁴ Βλ. Σπύρος Βλιάμος-Κωνσταντίνος Γκράβας, «Νομισματικός πόλεμος και ειρήνη», *Foreign Affairs (The Hellenic Edition)*, (42), Οκτώβριος-Νοέμβριος 2016, σ. 86-105, http://hephaestus.nup.ac.cy/bitstream/handle/11228/8850/Vliamos_Gravas_Foreign_Affairs.pdf?sequence=1&isAllowed=y [ημερ. ανάκτησης 20 Σεπτεμβρίου 2018]. Spyros Vliamios-Konstantinos Gravas, «The International Financial System and the Role of Central Banks in the Great 2007-9 Recession and the "Monetary Peace"», στο Spyros Vliamios-Michael Zouboulakis (επιμ.), *Institutionalist Perspectives on Development*, (υπό έκδοση).

⁵ Προκειμένου να αποφευχθεί, από πλευράς ορολογίας, η σύγχυση μεταξύ των κατά τεκμήριο δύο μεγαλύτερων οικονομικών κρίσεων των τελευταίων 100 ετών, θα χρησιμοποιούνται, όποτε θεωρείται απαραίτητο, μαζί με την απόδοση στην ελληνική γλώσσα και οι πρωτότυποι διεθνες όροι «Great Depression» (1930s) και «Great Recession» (2007-9 ή 2008-9, αναλόγως με τον ερευνητή στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία). Ενδεικτικά σημειώνεται ότι στην ελληνική και τη μεταφρασμένη στα ελληνικά διεθνή βιβλιογραφία, ο πρώτος όρος («Great Depression») αναφέρεται ως «Μεγάλη Συρρίκνωση» (βλ. Niall Ferguson, *Η εξέλιξη του χρήματος. Μια οικονομική ιστορία του κόσμου*, Αθήνα 2011), «Μεγάλη (Οικονομική) Κρίση» (Robert Skidelsky, *Keynes. Επιστροφή στη διδασκαλία του*, Αθήνα 2012· Joseph E. Stiglitz, *Ευρώ. Πώς ένα κοινό νόμισμα απειλεί το μέλλον της Ευρώπης*, Αθήνα 2016) και «Μεγάλη Ύφεση» (βλ. Milton Friedman, *Καπιταλισμός και ελευθερία*, Αθήνα 2012· Νουριέλ Ρουμπινί-Στίβεν Μιμ, *Η οικονομία της κρίσης. Μαθήματα εκτάκτου ανάγκης για το μέλλον του χρήματος*, Αθήνα 2010· Τρύφων Κολλιντζας-Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, «Η κρίση του 2007-2009: τα αίτια, η αντιμετώπιση και οι προσποτές», στο *Eurobank Research, Οικονομία & Αγορές*, τόμ. IV, τχ. 8, Δεκέμβριος 2009), ενώ ο δεύτερος («Great Recession») ως «Μεγάλη Κάμψη» (Ρουμπινί-Μιμ, ό.π.) και «Μεγάλη Ύφεση» (Stiglitz, ό.π.).

⁶ Βλ. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Η "νομισματική ειρήνη" στην Ευρωζώνη», στην ηλεκτρονική έκδοση της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, 20 Αυγούστου 2017, <http://www.kathimerini.gr/923199/article/οικονομία/die8tis-οικονομία/apoyh-h-nomismatikh-eirhn-sthn-eyrzwnh>, [ημερ. ανάκτησης 20 Σεπτεμβρίου 2018].

⁷ Stiglitz, ό.π., σ. 71.

⁸ Λουκάς Τσούκαλης, *Υπεράσπιση της Ευρώπης. Μπορεί να σωθεί το ευρωπαϊκό εγχείρημα και με ποια μορφή;*, Αθήνα 2016, σ. 25.

πλαίσιο, στη μεθοδολογία της παρούσας μελέτης υιοθετείται και η άποψη ότι: «Η γεωπολιτική ίσως παρέχει μια πολύ καλύτερη εξήγηση από την οικονομική θεωρία».⁹

Στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, το μέγεθος της οικονομικής ύφεσης που προκάλεσε στην παγκόσμια οικονομία η κατάρρευση της Lehman Brothers τον Σεπτέμβριο του 2008, συγκρίνεται με τη «Μεγάλη Οικονομική Κρίση» («Great Depression») που ξέσπασε διεθνώς μετά το κραχ του αμερικανικού χρηματιστηρίου στη Wall Street τον Οκτώβριο του 1929. Εφόσον θεωρείται γενικά αποδεκτό ότι «η κατανόηση της Μεγάλης Συρρίκνωσης [σ. «Great Depression»] είναι το ιερό δισκοπότερο της μακροοικονομικής», καθώς «η εμπειρία της δεκαετίας του 1930 εξακολούθει μέχρι και σήμερα να επιπρέψει πεπαιθήσεις οικονομολόγων, προτάσεις σχεδιαστών οικονομικής πολιτικής και ερευνητικά προγράμματα» τότε, κατά μείζονα λόγο, δεν είναι υπερβολικό να υποτεθεί ότι η μελέτη της πρόσφατης περιόδου της «Μεγάλης Ύφεσης» («Great Recession») που πυροδότησε η χρεοκοπία της Lehman αποτελεί μία εξίσου «συναρπαστική διανοητική πρόκληση».¹⁰

Στη θεωρητική προσέγγιση του παρόντος άρθρου, κεντρικό ρόλο διαδραματίζει ο παράγων της «εγγενούς αβεβαιότητας» στο διεθνές σύστημα. Κατ' αρχάς η αβεβαιότητα είναι χαρακτηριστικό της ίδιας της φύσης. Αναφερόμενος στις φυσικές επιστήμες, ο Δάσιος επισημαίνει ότι

δεν πρέπει δύναμη να αποσιωπούμε το γεγονός ότι η μελέτη της Φύσης παρουσιάζει ενδογενή αβεβαιότητα, γιατί στο πείραμα έχουμε βέβαια αποτελέσματα με αβέβαιες μετρήσεις, ενώ στη θεωρία έχουμε αβέβαιες υποθέσεις με βέβαια αποτελέσματα.¹¹

Όμως η αβεβαιότητα ενυπάρχει και στην επιστήμη των οικονομικών που πρώτα και κύρια είναι κοινωνική επιστήμη. Με αφετηρία τη Γενική Θεωρία του Keynes και τις διάφορες ερμηνείες που έχουν γίνει από διάφορους ερευνητές της, ο Skidelsky αναφέρει σχετικά ότι:

Οι θεμελιώδεις Κεύνοι («fundamentalist Keynesians») είναι προσκολλημένοι στην αβεβαιότητα ως κεντρικό μήνυμα του Κέντρου επειδή αντιλαμβάνονται ότι χωρίς μια τέτοια επιστημολογική άγκυρα δεν υπάρχει κανένα θεωρητικό εμπόδιο για την αποκατάσταση της κλασικής θεωρίας, ακόμα και πής πολιτικής του *laissez-faire*.¹²

Κατά τον Skidelsky,¹³

⁹ Στο ίδιο, σ. 39.

¹⁰ Ben Bernanke, «The Macroeconomics of the Great Depression: A Comparative Approach», *Journal Of Money, Credit And Banking*, τόμ. 27, αρ. 1, Φεβρουάριος 1995, σ. 1. <http://dx.doi.org/10.2307/2077848> [ημερ. ανάκτησης 20 Σεπτεμβρίου 2018].

¹¹ Γεώργιος Δάσιος, «Η απόλυτη ανθρώπινη σκέψη», *Ανάτυπον των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών της 12^{ης} Δεκεμβρίου 2017.*

¹² John Maynard Keynes, *The Essential Keynes*, Ηνωμένο Βασίλειο 2015, σ. 181.

¹³ Για την ανάλυση που ακολουθεί, βλ. στο ίδιο, σ. 180-1.

η θεμελιώδης ερμηνεία («fundamentalist interpretation») του Κεύνοιανισμού έχει ως αφετηρία το επιστημολογικό επίπεδο, στο οποίο ο Κεύνες δίνει έμφαση στα κεφάλαια 12 και 17 της Γενικής Θεωρίας, και στο άρθρο του στο *Quarterly Journal of Economics «The General Theory of Employment»* τον Φεβρουάριο του 1937.

Κατά την ερμηνεία των «θεμελιακών»,¹⁴ το κεντρικό μήνυμα του Κεύνες είναι η ύπαρξη της «αμειώτης αβεβαιότητας» («irreducible uncertainty»). Εφόσον η αβεβαιότητα που υφίσταται στην οικονομία δεν μπορεί να μειωθεί, επηρεάζεται η λήψη αποφάσεων σε δύο επίπεδα: τόσο σε ότι αφορά τις ιδιωτικές επενδύσεις όσο και ως προς τη ζήτηση για περιουσιακά στοιχεία μεγάλης ρευστότητας. Για το πρώτο, μέσω της αναμενόμενης πιθανότητας -θα μπορούσε να λεχθεί, της ελπίδας για κερδοφορία της επένδυσης με δεδομένο το ύψος του επιτοκίου, για το δεύτερο, μέσω αυτού καθεαυτού του επιπέδου του επιτοκίου. Η επιστημολογική θεώρηση της ύπαρξης αμειώτης αβεβαιότητας έχει ως συνέπεια οι μεγάλες διακυμάνσεις στο επίπεδο των επενδύσεων του ιδιωτικού τομέα να είναι ανεξάρτητες από τις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στις πραγματικές συνθήκες της οικονομίας. Συνοψίζοντας τη θεώρηση της εν λόγω σχολής οικονομικής σκέψης, ο Skidelsky γράφει:

Ο Κεύνες στηρίζει τη θεωρητική του δομή στην ύπαρξη της ριζικής αβεβαιότητας. [...] Οι άνθρωποι έπρεπε να δρουν στη βάση της ανεπαρκούς γνώσης. Όμως έπρεπε να έχουν εμπιστοσύνη ότι η γνώση τους ήταν επαρκής. Σε αυτή την πλάνη, τα οικονομικά έλαβαν ένα αναπόφευκτο και καλοπροαίρετο ακόμα μέρος κατασκευάζοντας μοντέλα που προϋπέθεταν τέλεια πληροφόρηση. Άλλα μια οικονομία που στηρίζοταν σε μια πρόφαση για τη γνώση ήταν επιρρεπής σε αιφνίδιες καταρρεύσεις όταν η πραγματικότητα αποκαλυπτόταν· και η εμπιστοσύνη, καθώς μόλις προδόθηκε, δεν θα μπορούσε γρήγορα να αποκατασταθεί.¹⁵

Στη συνέχεια αναλύεται το θεωρητικό υπόβαθρο της «νομισματικής ειρήνης», μέσα από μια ιστορική και φιλοσοφική προσέγγιση.

Θεωρητικό πλαίσιο

Στη σημερινή ασταθή και απρόβλεπτη παγκόσμια τάξη, η διαδικασία λήψης αποφάσεων σε επίπεδο νομισματικής πολιτικής απαιτεί εκ των πραγμάτων την εις βάθος κατανόηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των διάφορων πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και τεχνολογικών παραγόντων. Διαχρονικά, άλλωστε, η διαγνωστική προσέγγιση των ασθενειών της οικονομίας και των συνταγών που προτείνονται για την αντιμετώπισή τους υπερβαίνουν την αποστειρωμένη σφαίρα των οικονομικών. Στα λόγια του Κεύνες

ο μεγάλος οικονομολόγος πρέπει να διαθέτει σπάνιο συνδυασμό χαρισμάτων. Πρέπει -ως έναν βαθμό- να είναι μαθηματικός, ιστορικός,

¹⁴ Απόδοση, ενδεχομένως αδόκιμη, του όρου «fundamentalists».

¹⁵ Κεύνες, δ.π., σ. 263.

πολιτικός, φιλόσοφος [...] να συλλαμβάνει το ειδικό μέσα απ' το γενικό και να προσεγγίζει το αφηρημένο και το συγκεκριμένο μαζί, στην ίδια διαδρομή της σκέψης.

Τονίζοντας τη διασύνδεση του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον, ο Keynes συνεχίζει:

Πρέπει να μελετά το παρόν υπό το φως του παρελθόντος για τους σκοπούς του μέλλοντος. Πρέπει να αφήνει το βλέμμα του να περιπλανηθεί σε κάθε κομμάτι της ανθρώπινης φύσης ή των ανθρώπινων θεσμών.¹⁶

Το παρόν άρθρο μελετά την εννοιολογική («conceptual») ιδέα της «νομισματικής ειρήνης» μέσα από την οικονομική και νομισματική ιστορία. Διερευνώντας τα σημαντικότερα γεγονότα που έχουν διαμορφώσει την πορεία της παγκοσμιοποίησης, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και την εποχή της «αποκαλούμενης σήμερα «πρώτης παγκοσμιοποίησης» του 1870-1914»,¹⁷ μέχρι και την τρέχουσα περίοδο μετά την πρόσφατη μεγάλη χρηματοοικονομική κρίση, η έννοια της «νομισματικής ειρήνης» δεν ορίζεται απλώς και μόνον αρνητικά, δηλαδή ως ένα φαινόμενο αντίθετο της κατάστασης του «νομισματικού πολέμου», η «νομισματική ειρήνη» δεν περιορίζεται στον μη νομισματικό πόλεμο. Ο δεύτερος, αφορά ανταγωνιστικές υποτιμήσεις νομισμάτων όπως για παράδειγμα τη δεκαετία του 1930, όταν η μία μετά την άλλη οι ανεπτυγμένες δυτικές οικονομίες εξέρχονται από το νομισματικό σύστημα του «χρυσού κανόνα». Πέραν του αρνητικού ορισμού, η επιδίωξη της «νομισματικής ειρήνης» αφορά τη συνεργασία των μεγάλων οικονομικών δυνάμεων με σκοπό τη διαφύλαξη της σταθερότητας του νομισματικού συστήματος. Όχι μόνον δηλαδή να αποφευχθεί το ξέσπασμα ενός πολέμου νομισμάτων μεταξύ των ανεπτυγμένων οικονομιών του πλανήτη, αλλά να επιδιωχθεί θετικά η νομισματική ειρήνη μέσα από τη διεθνή συνεργασία και τις θεσμικές και

¹⁶ Skidelsky, *Keynes. Επιστροφή*, δ.π., σ. 113. Σε άλλο άρθρο του ο Robert Skidelsky, «Economist versus the Economy», 23 Δεκεμβρίου 2016, στον ιστότοπο *Project Syndicate*, γράφει σχετικά: «Αυτό μας φέρνει πώς στον John Stuart Mill, τον μεγάλο οικονομολόγο και φιλόσοφο του δεκάτου ενάτου αιώνα, ο οποίος πότεστε ότι κανείς δεν μπορεί να είναι ένας καλός οικονομολόγος εάν είναι μόνον οικονομολόγος. Βεβαίως, οι περισσότεροι ακαδημαϊκοί κλάδοι έχουν γίνει εξαιρετικά εξειδικευμένοι από την εποχή του Mill: και, από την κατάρευση της θεολογίας και μετά, κανένα πεδίο σπουδών δεν αποσκοπεί στην κατανόηση της ανθρώπινης κατάστασης στο σύνολο της. Άλλα κανένας κλάδος της ανθρώπινης έρευνας δεν έχει αποκοπεί από το σύνολο -και από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες- περισσότερο από τα οικονομικά [...]. Αυτό που ενύωνε τους μεγάλους οικονομολόγους, και πολλούς άλλους καλούς τέτοιους, είναι μια ευρεία εκπαίδευση και προσποτική. Αυτό τους δίνει πρόσβαση σε πολλούς διαφορετικούς τρόπους κατανόησης της οικονομίας. Οι θρύλοι των προηγούμενων γενεών γνώριζαν πολλά πράγματα πέρα από τα οικονομικά. Ο Keynes αποφοίτησε στα μαθηματικά, αλλά βιούτηξε στους κλασικούς (και σπουδασε οικονομικά για λιγότερο από ένα χρόνο πριν αρχίσει να τα διδάσκει). Ο Schumpeter πήρε το διδακτορικό δίπλωμά του στη νομική επιστήμη. Ο Hayek, στο δίκαιο και τις πολιτικές επιστήμες, και σπουδασε επίσης φιλοσοφία, ψυχολογία, και ανατομία του εγκεφάλου...». <https://www.project-syndicate.org/commentary/mathematical-economics-training-too-narrow-by-robert-skidelsky-2016-12?barrier=accessspaylog> [ημερ. ανάκτησης 20 Σεπτεμβρίου 2018].

¹⁷ Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος 1928-2008*, Αθήνα 2014, σ. 11.

¹⁸ Κατά τον Ben S. Bernanke, *The Federal Reserve and the financial crisis*, New Jersey 2014, σ. 10, «ο χρυσός κανόνας είναι ένα νομισματικό σύστημα στο οποίο η αξία του νομίσματος είναι σταθερή σε σχέση με τον χρυσό».

άλλες διευθετήσεις μεταξύ κρατών και υπερεθνικών οργανισμών που διέπουν το διεθνές νομισματικό σύστημα. Πεδίο συνεργασίας είναι η νομισματική πολιτική και φορέας συνεργασίας οι κεντρικές τράπεζες. Οι τελευταίες απολαμβάνουν θεσμικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας, μέσα από την ιστορική τους εξέλιξη ως ισχυρών θεσμών στο διεθνές οικονομικό σύστημα. Όμως το οικονομικό σύστημα δεν λειτουργεί εν κενώ. Οι αποφάσεις λαμβάνονται και οι διευθετήσεις γίνονται από ανθρώπους, οι οποίοι αλληλεπιδρούν με τις ευρύτερες πολιτικές συνθήκες που επηρεάζουν τις θεσμικές διευθετήσεις μεταξύ των φορέων χάραξης της οικονομικής και νομισματικής πολιτικής.

Στη μελέτη αυτή μιούθεται η προσέγγιση ότι «οι οικονομικές ερμηνείες της ιστορίας είναι ατελείς και μη ικανοποιητικές, διότι ο άνθρωπος δεν είναι απλώς κάποιο οικονομικό ζώον» και ως εκ τούτου, απαιτείται «ένας παράλληλος απολογισμός της ιστορικής διαδικασίας [...] ο οποίος επιδιώκει να συμπεριλάβει το όλον του ανθρώπου και όχι μόνον την οικονομική του πλευρά». ¹⁹ Η ολότητα του ανθρώπου συνδέεται με τη λογική αλλά και το «θυμοειδές», με τον ορθολογισμό αλλά και τα «ζωικά πνεύματα». ²⁰ όλα αυτά επηρεάζουν το πλαίσιο λειτουργίας του χρηματοπιστωτικού συστήματος και την επιδίωξη της «νομισματικής ειρήνης» για τη διαφύλαξη της οικονομικής και χρηματοπιστωτικής σταθερότητας, υπό τους περιορισμούς των διεθνών σχέσεων και των σχετικών ισορροπιών που διαμορφώνονται είτε εγγενώς είτε εξωγενώς στο εκάστοτε σύστημα, το οποίο επικρατεί σε κάθε εποχή. Υπό αυτό το πρίσμα, η διερεύνηση της ιστορικής εξέλιξης των κεντρικών τραπεζών ως ισχυρών θεσμών στο διεθνές οικονομικό σύστημα υπό την πρωτότυπη ιδεολογική δομή της «νομισματικής ειρήνης» επιβάλλει μια συνολική θεώρηση και βαθιά κατανόηση της φύσης της διεθνούς πολιτικής. Η χεγκελιανή αντίληψη του «άγιων για αναγγώριση» που διαφοροποιεί ουσιωδώς τα ανθρώπινα όντα από το ζωικό βασίλειο, ως μεγάλης επιθυμίας που κινούσε την ανθρωπότητα κατά την πορεία της ιστορίας, μεταφέρεται και αναπαράγεται σε επίπεδο κρατών. Συνεπώς διέπει και τις διεθνείς σχέσεις. «Αυτός είναι ο κόσμος της "πολιτικής της ισχύος", όπως τη χαρακτηρίσαν "ορθολογιστές" της εξωτερικής πολιτικής σαν τον Χένρι Κίσινγκερ». ²¹

Σε κάθε περίπτωση, εν αρχή η η Ιστορία. Και ανέκαθεν έχει επικρατήσει η θεώρηση ως προς το «δίκαιο» του ισχυρού, με ή χωρίς εισαγωγικά. Γράφει ο Θουκυδίδης στο βιβλίο Ιστορία:

Επομένως, δεν εκάμαμεν [σ. οι Αθηναίοι] τίποτε το παράδοξον ἢ αντίθετον προς την ανθρωπίνην φύσιν, εάν εδέχθημεν την πγεμονίαν προσφερομένην, και αφού ἀπαξ την απεκτήσαμεν, αρνούμεθα να την

¹⁹ Francis Fukuyama, *The end of history and the last man*, Ήνωμένο Βασίλειο 2012, σ. xvi. [Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1992. Η ελληνική έκδοσή του είναι: Francis Fukuyama, *Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1993].

²⁰ Ο όρος «ζωικά πνεύματα» (*animal spirits*), τον οποίο έκανε διάσημο ο Κέινς στα οικονομικά, προέρχεται από τον Γαληνό. Κεντρικό στοιχείο της νευροφυσιολογίας μέχρι τον 17^ο αιώνα, τα ζωικά πνεύματα θεωρούνταν νευρικές δυνάμεις, ρευστά που κυκλοφορούσαν μεταξύ εγκεφάλου και σώματος, καθορίζοντας την αίσθηση και την κίνηση. Βλ. George A. Akerlof-Robert J. Schiller, *Zoiká pνeύμata*. Πώς η ανθρώπινη ψυχολογία οδηγεί την οικονομία και γιατί έχει σημασία για τον Παιγδόμιο Καπιταλισμό, Αθήνα 2009, σ. 19.

²¹ Fukuyama, σ.π., σ. xx.

παραιτήσωμεν, υπείκοντες εις τα ισχυρότατα των ελατηρίων -την δόξαν, τον φόβον και το συμφέρον. Ούτε άλλωστε πρώτοι ημείς εγκανιάσαμεν τοιαύτην πολιτική, αλλ' ανέκαθεν έχει κρατήσει η αρχή όπι ο ασθενέστερος υποκύπτει εις την θέλησιν του ισχυρότερου.²²

Στην οικονομική ιστορία, οι μεταβολές διεθνούς ιοχύος στο εκάστοτε πολιτικό, θεαματικό και ιστορικό πλέγμα συνθηκών αντικαθερεψιτίζονταν στον βαθμό ευστάθειας, ή αστάθειας, του διεθνούς νομισματικού συστήματος, σε έναν διαρκή κύκλο κρίσεων και εξελίξεων. Κάθε μεγάλη κρίση γεννούσε μία νέα κατάσταση για το διεθνές σύστημα, μέχρι την επόμενη μεγάλη κρίση, κ.ο.κ. Και κάθε διάδοχη κατάσταση διαμορφωνόταν στη βάση διαφορετικών θεσμικών διευθετήσεων, με τους κανόνες του παιχνιδιού να επιβάλλονται μεν από τα ισχυρότερα κράτη, αλλά ταυτόχρονα να υπάρχει αλληλεπιδραση μεταξύ των θεσμών και των ανθρώπων, οι οποίοι χάρασσαν την οικονομική και νομισματική πολιτική.

Στο ευρύτερο πλαίσιο, το παρόν άρθρο είναι ένα, πρώτα και κύρια, εννοιολογικό («conceptual») πόνημα, που εδράζεται σε ιστορικά και φιλοσοφικό επίπεδο «στην έννοια της προδόσου ως σωρευτικής και διαρκούς απόκτησης της γνώσης», η οποία διατυπώνεται το 1688 από τον de Fontenelle ως εξής: «Ένας καλλιεργημένος νους περιέχει, ας πούμε, κάθε νου όλων των προγενέστερων αιώνων· δινένοια τίποτε περισσότερο από έναν πανομοιότυπο νου ο οποίος διαρκώς αναπτύσσεται και εξελίσσεται».²³ Αν δεχθούμε ότι πρόγματι ο ανθρώπινος νους εξελίσσεται, γεγονός αδιαμφισβήτητο που αποδεικνύεται στην πορεία της ιστορίας από τη σημαντική τεχνολογική και κοινωνική πρόοδο στη σύγχρονη ανθρωπότητα σε σύγκριση με παλαιότερες γενεές, τότε κατά μείζονα λόγο μπορούμε να υποθέσουμε ότι και οι θεσμοί με την πάροδο του χρόνου διαρκώς αναπτύσσονται και εξελίσσονται. Οι σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες, και κατά συνέπεια και οι οικονομίες τους, στηρίζονται σε πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, ιδιαίτερα δε το δεύτερο, προϊόντος της παγκοσμιοποίησης από την πρώτη περίοδο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μεταπολεμικά μετά τον πρώτο και δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Στα λόγια του Fukuyama στο *Τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Ανθρώπος*:

Δεν μπορεί να υπάρξει σταθερή φιλελεύθερη δημοκρατία χωρίς την παρέμβαση συνετών και ενεργών πολιτικών ανδρών που κατέχουν την τέχνη της πολιτικής και μπορούν να μετατρέψουν τις υποβόδουσες προτιμήσεις των λαών σε πολιτικούς θεσμούς με διάρκεια.

Επομένως οι άνθρωποι δημιουργούν τους θεσμούς και άρα, όπως αναπτύσσονται και εξελίσσονται οι άνθρωποι, έτσι αναπτύσσονται και εξελίσσονται και οι θεσμοί.²⁴

²² Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Τόμ. Α', Βιβλίο Α', (μτφρ. Ελευθέριος Βενιζέλος), Έκδοση Τα Νέα, χ.χ.έ., χ.τ.έ., σ. 56.

²³ Fukuyama, *To τέλος της ιστορίας*, ό.π., σ. 95.

²⁴ Κατά τον Mervyn King, «Trusting in Money: From Kirkcaldy to the MPC», *The Adam Smith Lecture*, Bank of England 2006: «Τα Συντάγματα μπορούν να ξαναγραφούν, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας ανακαλούνται και οι επαναστάσεις είναι γνωστό ότι συμβαίνουν, απεικονίζονταις το σημείο ότι, ως κοινωνία, δεν μπορούμε ποτέ να δεσμεύσουμε τις μελλοντικές γενιές -ή ακόμα και τον μελλοντικό μας εαυτό- σε σύλλογικές αποφάσεις. Δεν υπάρχει τρόπος να επιβληθεί αυτή η δέσμευση. Άλλα

Όμως ο άνθρωπος, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, «είναι εκ φύσεως πολιτικό ζώον και εκ φύσεως έχει την τάση να σχηματίζει πολιτικές κοινότητες, δηλαδή πόλεις».²⁵ Όπως επισημαίνει ο Λιανός: «Η ισχυρή, ευημερούσα και σταθερή πόλη είναι το επίκεντρο του ενδιαφέροντος του Αριστοτέλη, αλλά η ευημερία της πόλης προϋποθέτει πλούτο, καλή χρήση του πλούτου και καλή οικονομική διαχείριση».²⁶ Στην αρχή των Ηθικών Νικομάχειών (1094a 8-9) ο Αριστοτέλης λέει ότι ο τελικός ακοπός «της στρατηγικής η νίκη, της οικονομικής ο πλούτος», ενώ στα Ηθικά Ευδήμεια (1242a 22-23) επισημαίνει ότι «ο γαρ άνθρωπος ου μόνον πολιτικόν αλλά και οικονομικόν ζώον».²⁷ Συνεπώς, καθόσον ο άνθρωπος είναι ταυτοχρόνως και πολιτικό και οικονομικό ον, η πολιτική και η οικονομία ως σύνολα που προκύπτουν από την αλληλεπίδραση των ανθρώπων είναι ορθότερο να θεωρηθεί ότι συνδέονται με στενούς δεσμούς μεταξύ τους. Μάλιστα, όπως επισημαίνει ο Friedman στο *Καπιταλισμός και Ελευθερία*, «υπάρχει εγγενής σύνδεση οικονομίας και πολιτικής».²⁸ Και σε ότι αφορά τους θεσμούς: «Η πολιτική ελευθερία [...] συμβάδει φανερά με την ελεύθερη αγορά και την ανάπτυξη των καπιταλιστικών θεσμών. Το ίδιο ισχύει για την πολιτική ελευθερία κατά τη χρυσή εποχή της Ελλάδας...».²⁹ Εξάλλου, στην οικονομική ιστορία δι άνθρωποι και οι θεσμοί αλληλεπιδρούν όπως και η πολιτική με την οικονομία. Σχετικά με την αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων ως σκεπτόμενων μονάδων, που επιχειρούν μέσα από τη γνωστική λειτουργία τους εγκεφάλου να συλλάβουν την πραγματικότητα, και της πραγματικής κατάστασης του κόσμου που διατρέχεται από πολυπλοκότητα και αβεβαιότητα, τόσο ο Karl Popper όσο και ο Friedrich Hayek

αναγνώρισαν [...] ότι οι κοινωνικές επιστήμες δεν μπορούν να παράγουν αποτελέσματα συγκρίσιμα με τη φυσική. Ο Hayek καταφέρθηκε ενάντια στη μηχανική και άκριτη εφαρμογή των ποσοτικών μεθόδων της φυσικής επιστήμης. [...] Και ο Karl Popper έγραψε για τη «Φτώχεια του Ιστορικισμού» όπου ισχυρίστηκε ότι η ιστορία δεν καθορίζεται από καθολικά έγκυρους επιστημονικούς νόμους».³⁰

Από την περίοδο του Μεσοπολέμου και την «Great Depression» της δεκαετίας του 1930, άλλωστε, ο ίδιος ο Keynes³¹ στήριζε τη θεωρητική του κατασκευή πάνω στην ύπαρξη της «ριζικής αβεβαιότητας». Όπως ανεφέρθη παραπάνω, ο Robert Skidelsky διατυπώνει στο *The Essential Keynes* τη «θεμελιώδη ερμηνεία»

μπορούμε, με πρόθυμο τρόπο, να ενεργήσουμε συλλογικά κατά τρόπο που να ευνοεί την μακριορόθεαν ευημερία μας. Έτοι, ένα από τα πιο σημαντικά συστατικά μιας επιτυχημένης οικονομίας της αγοράς είναι το σύνολο των θεσμών που περιορίζουν τη μελλοντική μας συλλογική συμπεριφορά. Τέτοιοι θεσμοί έχουν πολιτιστικές και πολιτικές ρίζες, αλλά έχουν και οικονομικά αποτελέσματα», <https://www.bis.org/review/r061031a.pdf>. [ημερ. ανάκτησης 28 Σεπτεμβρίου 2018].

²⁵ Αναφέρεται στο Θεόδωρος Π. Λιανός, *Η πολιτική οικονομία του Αριστοτέλη*, Αθήνα 2012, σ. 26.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 22-23.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 23.

²⁸ Friedman, *Καπιταλισμός*, ό.π., σ. 31.

²⁹ Βλ. Milton Friedman-Anna Jacobson Schwartz, *The Great Contraction, 1929-1933*, New Jersey 2012, σ. 34.

³⁰ Βλ. George Soros, «General Theory of Reflexivity» *Financial Times*, 27 October 2009. <https://www.ft.com/content/0ca06172-bfe9-11de-aed2-00144feab49a>. [ημερ. ανάκτησης 28 Σεπτεμβρίου 2018].

³¹ Keynes, ό.π., σ. 263.

(«fundamentalist interpretation») του Κευνσιανισμού που έχει ως αφετηρία το επιστημολογικό επίπεδο: «το κεντρικό μήνυμα του Keynes είναι η ύπαρξη της "αμειωτης αβεβαιότητας"» («irreducible uncertainty»).³² Παρότι στη διεθνή βιβλιογραφία θεωρούνται ως μεγάλοι ιδεολογικοί αντίπαλοι κατά τη διάρκεια της περιόδου της «Great Depression» και εντεύθεν, «οι επιστημολογικές θέσεις του Keynes και του Hayek παρουσίαζαν μεγάλες αντιστοιχίες. Αμφότεροι πίστευαν στην αναπόφευκτη αβεβαιότητα, αποκηρύσσοντας έτσι τη νευτώνεια συλλογιστική».³³

Στη μεγάλη εικόνα, οι οικονομικές εξελίξεις και η πρόοδος ως αποτέλεσμα της σωρευτικής γνώσης από τα διδάγματα του παρελθόντος συνήθως κινούνται με γοργότερους ρυθμούς σε σχέση με τις αντίστοιχες πολιτικές εξελίξεις. Υπάρχουν δύο αξιοσημείωτα παραδείγματα που επιβεβαιώνουν τον κανόνα αυτόν. Αμφότερα εμπίπτουν στο τρίγωνο Ηνωμένων Πολιτειών - Κίνας - Γερμανίας (θεωρούμενης της τελευταίας ως μέλους της Ζώνης του Ευρώ, του κοινού νομίσματος για τις 19 εκ των 28³⁴ χωρών-μελών της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης). Το εν λόγω τρίγωνο διαδραματίζει κομβικό ρόλο στην ιδέα της σύγχρονης «νομισματικής ειρήνης». Τα δύο παραδείγματα είναι τα ακόλουθα: πρώτον, η Κίνα, όπου οι «μονομερείς μεταρρυθμίσεις του κινεζικού Κομμουνιστικού Κόμματος [...] επέτρεψαν αξιοσημείωτη οικονομική φιλέλευθεροποίηση αλλά καθόλου πολιτικές ελευθερίες».³⁵ Δεύτερον, η δημιουργία του ευρώ ως «θεμελιωδώς πολιτικού εγχειρήματος»³⁶ στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, και της νομισματικής ένωσης που παρέμεινε στελής από οικονομικής και πολιτικής πλευράς. Για το πρώτο, ο Kissinger³⁷ αναφέρει ότι, στην πορεία μετά την ίδρυση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας τον Οκτώβριο του 1949, η αντίληψη του Μάο Τσε-Τσουνγκ ήταν ότι:

μια νέα Κίνα θα προέκυπτε μέσα από την καταστροφή της παραδοσιακής κομφουσιανής κουλτούρας που έδινε έμφαση στην αρμονία [...] «Η ανισορροπία αποτελεί γενικό αντικειμενικό στόχο», έγραψε ο Μάο: «Ο κύκλος, ο οποίος είναι ατέρμονος, περνάει από την ανισορροπία στην ισορροπία και στη συνέχεια ξανά στην ανισορροπία [...] Η ανισορροπία είναι φυσιολογική και απόλυτη, ενώ η ισορροπία είναι παρεδική και σχετική».

³² Βλ. και Konstantinos Gravas, «Lack of prosperity adds weight to idea of economics' failure», *Financial Times*, 3 Μαΐου 2018 <https://www.ft.com/content/48e6cd72-4def-11e8-8a8e-22951a2d8493> [ημερ. ανάκτησης 28 Σεπτεμβρίου 2018].

³³ Skidelsky, *Keynes. Επιστροφή*, δ.π., σ. 264.

³⁴ Εν αναμονή της δρομολογούμενης αποχώρησης της Μεγάλης Βρετανίας από την Ε.Ε. με τη συμφωνία για το Brexit, όπότε ότι παραμείνουν 27 χώρες-μέλη.

³⁵ Βλ. Fukuyama, *Το τέλος της ιστορίας*, δ.π., σ. 68· ο συγγραφέας ωστόσο διακρίνει την περίπτωση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας από εκείνη της Σοβιετικής Ένωσης: «Ο έλεγχος της κεντρικής κυβέρνησης επί της κινεζικής οικονομίας, ακόμη και κατά την κορυφώση της "σταθερής" περιόδου στη ΛΔ Κίνας, ποτέ δεν ήταν τόσο απόλυτος όσο στη Σοβιετική Ένωση, κατίσως το ένα τέταρτο της οικονομίας ποτέ δεν περιήλθε στη δικαιοδοσία του εθνικού σχεδιασμού».

³⁶ Βλ. Barry Eichengreen, *Exorbitant privilege. The Rise and Fall of the Dollar and the Future of the International Monetary System*, Νέα Υόρκη 2011, σ. 70.

³⁷ Henry Kissinger, *Παγκόσμια τάξη. Σκέψεις γύρω από το χαρακτήρα των εθνών και την πορεία της ιστορίας*, Αθήνα 2014, σ. 314.

Για το δεύτερο,

Γαλλία και Γερμανία, οι δύο χώρες των οποίων η αντιπαλότητα βρισκόταν στον πυρήνα κάθε ευρωπαϊκού πολέμου επί τρεις αιώνες, ξεκίνησαν μια διαδικασία υπέρβασης της ευρωπαϊκής ιστορίας συνδέοντας τους βασικούς πυλώνες της εναπομείνασας οικονομικής τους ισχύος. Το 1952 σχημάτισαν την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ανθράκα και Χάλυβα, που αποτέλεσε το πρώτο βήμα προς μια «ακόμη στενότερη ένωση» των λαών της ευρωπαϊκής ηπείρου και το θεμέλιο μιας νέας ευρωπαϊκής τάξης.³⁸

Όμως οι οικονομικές εξελίξεις σε αιμφότερες τις περιπτώσεις προηγήθηκαν της πολιτικής και των αντιστοιχών πολιτικών φιλοδοξιών, τόσο της νέας Κίνας του Μάιο που θεωρούσε ότι «κάθε κύμα επαναστατικού αγώνα [...] θα αποτελούσε τον πρόδρομο του επόμενου»,³⁹ όσο και της Ενωμένης Ευρώπης που οραματίσθηκαν οι μεγάλοι πολιτικοί άνδρες⁴⁰ στη νέα διεθνή τάξη πραγμάτων μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο.

Αλλά και στην ιδεολογική σφαίρα οι αλλαγές πραγματοποιούνται ταχύτερα στο πεδίο της οικονομίας από εκείνο της πολιτικής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί «η αλλαγή στο νόημα του όρου «φιλελευθερισμός» [σ. που] είναι πιο εντυπωσιακή στον τομέα της οικονομίας παρά στην πολιτική». Ο Friedman εξηγεί:

Ο φιλελευθερος του 20^ο αιώνα, όπως και εκείνος του 19^ο αιώνα, είναι υπέρμαχος των κοινοβουλευτικών θεομάνων, της αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης, των αστικών δικαιωμάτων, κ.ο.κ. [...] Λόγω της παραφθοράς του όρου «φιλελευθερισμός», οι απόψεις που άλλοτε αναπτύσσονταν στα πλαίσια του τώρα αποκαλούνται συχνά συντηρητικές. Η εναλλακτική αυτή δεν είναι όμως ικανοποιητική. Ο φιλελευθερος του 19^ο αιώνα ήταν ριζοσπάστης, τόσο με την ετυμολογική έννοια, αυτού που φτάνει στη ρίζα ενός πράγματος, δύο και με την πολιτική έννοια, αυτού που είναι υπέρμαχος των σημαντικών αλλαγών στους κοινωνικούς θεομούς.⁴¹

³⁸ Στο ίδιο, σ. 129.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 314.

⁴⁰ Ο Kissinger (στο ίδιο, σ. 128) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Το ότι η Δυτική Ευρώπη βρήκε την ηθική δύναμη να αναζητήσει μια νέα προσέγγιση της τάξης οφελόταν σε τρεις σπουδαίους άντρες: στον Κόνραντ Αντενάουερ στη Γερμανία, στον Ρούμπερ Σουμάν στη Γαλλία και στον Αλτσίντε ντε Γκάσπερι στην Ιταλία. Έχοντας γεννηθεί και λάβει την εκπαίδευσή τους πριν από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, διατηρούσαν μερικές από τις φιλοσοφικές βεβαιότητες μιας παλαιότερης Ευρώπης σχετικά με τις συνθήκες που επέτρεπαν τη βελτίωση της ανθρώπινης κοπάστασης, και αυτό τους χάρισε το δρόμο και τη δύναμη να ξεπέρασουν τις αιτίες των τραγωδών της». Όπως αναφέραμε παραπάνω, οι άνθρωποι είναι εκείνοι που δημιουργούν τους θεσμούς, και επομένως, όπως εξελίσσεται η ανθρώπινη σκέψη έτσι και οι (πολιτικοί και οικονομικοί) θεσμοί.

⁴¹ Friedman, *Καπιταλισμός*, δ.π., σ. 29-30. Κατά τον Αριστείδη Χατζή, *Επιχειρήματα ελευθερίας*, Αθήνα 2017, σ. 263-265, ο όρος «νεοφιλελευθερισμός» που εισήχθη στο πολιτικοοικονομικό λεξιλόγιο ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1970, είναι στην πραγματικότητα ένας νεολογισμός, ο οποίος χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια υποτιθέμενη ακραία φιλελευθερη ιδεολογία, και που «έχει σαν στόχο (για τους φίλους του) την πλήρη απελευθέρωση της αγοράς και της κοινωνίας από την κρατική παρέμβαση ή (για τους εχθρούς του) την πλήρη κυριαρχία της αγοράς και των συμφερόντων των πολυεθνικών εταιρειών, που ανασκοπώθηκαν για να πάρουν πιό ώστα προνόμια έχασαν κατά τη διάρκεια του μεταπολεμικού κεύνσιανού consensus».

Η Δελτος 3. Ιούλιος-Δεκέμβριος 2018

Χρησιμοποιώντας τον όρο «νεοφιλελευθερισμός» για να περιγράψει τους «φονταμενταλισμό της αγοράς [...] που βασίζονται στην παραδοχή ότι από μόνες τους οι αγορές λειτουργούν αποτελεσματικά και χαρακτηρίζονται από σταθερότητα», ο Stiglitz αναφέρει ότι στην περίοδο μετά την πρόσφατη μεγάλη κρίση

ακόμα και οι φονταμενταλιστές της αγοράς (που μερικές φορές αναφέρονται ως «νεοφιλελεύθεροι») παραδέχονται ότι είναι απαραίτητη κάποια κρατική παρέμβαση προκειμένου να διατηρείται η μακροοικονομική σταθερότητα [...] και να διασφαλίζονται τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και η επιβολή ισχύος των συμβάσεων.⁴²

Ουσιαστικά η ακολουθούμενη οικονομική πολιτική τα τελευταία δέκα περίου χρόνια καθοδηγείται και πολλές φορές καθορίζεται από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου, την Παγκόσμια Τράπεζα, τον ΟΟΣΑ και όλους παρόμοιους διακρατικούς οργανισμούς: «Επειδή μάλιστα οι περισσότεροι από τους οργανισμούς αυτούς εδρεύουν στην Ουάσινγκτον, η πολιτική αυτή ονομάστηκε η "συναίνεση της Ουάσινγκτον" ("Washington consensus")».⁴³ Ο Skidelsky αναφέρει σχετικά με τον όρο αυτόν ότι τον

εισήγαγε το 1989 ο John Williamson για να δηλώσει τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που πρωθυπότερος η κυβέρνηση των ΗΠΑ για τις αναπτυσσόμενες χώρες: ελεύθερο εμπόριο, ιδιωτικοποίησης, απορρύθμιση των αγορών, ισοσκελισμένοι προϋπολογισμοί, στόχευση του πληθωρισμού (*inflation targeting*) και κυμαινόμενες συναλλαγματικές ισοτιμίες.⁴⁴

Από αυτή την άποψη, η «συναίνεση της Ουάσινγκτον» αντικατέστησε τη δεκαετία του 1980 «τη φιλοσοφία του διευθυνόμενου παγκόσμιου καπιταλισμού που διέπνευ το σύστημα Bretton Woods»⁴⁵ μέχρι την κατάρρευση του τελευταίου στις αρχές της δεκαετίας του 1970.

Επομένως, είτε πρόκειται στην πραγματικότητα περί ιδεολογίας είτε απλώς περί ενός ιδεολογικού περιτυλίγματος, οι αλλαγές που αφορούν την παγκοσμιοποίηση και το διεθνές οικονομικό σύστημα φαίνεται ότι κυριαρχούν έναντι της κλασικής πολιτικής θεώρησης. Σε κάθε περίπτωση, η αντίληψη του Fukuyama⁴⁶ περί της διαλεκτικής της ιστορίας καλύπτει σε μεγάλο βαθμό την προσέγγιση της παρούσας μελέτης:

Με δεδομένο τον σφιχτό εναγκαλισμό της σύγχρονης φυσικής επιστήμης, είναι δύσκολο να διατηρήσουμε πην αντίληψη περί της κυκλικότητας της ιστορίας. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται. Εκείνοι που έχουν μελετήσει τον Θουκυδίδη, μπορούν να αντιληφθούν τις αντιστοιχίες ανάμεσα στη διαμάχη πριν Αθήνας και

⁴² Stiglitz, ο.π., σ. 50-51.

⁴³ Χατζής, ο.π., σ. 249.

⁴⁴ Skidelsky, *Keynes. Επιστροφή*, ο.π., σ. 176.

⁴⁵ Στο ίδιο.

⁴⁶ Fukuyama, *To τέλος της ιστορίας*, ο.π., σ. 182.

της Σπάρτης και στη διαμάχη του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και Σοβιετικής Ένωσης. Εκείνοι που έχουν παρακολουθήσει με προσοχή την περιοδική άνοδο και πτώση συγκεκριμένων μεγάλων δυνάμεων στην αρχαιότητα και συγκρίνουν αυτή τη διαδικασία με όσα συμβαίνουν σήμερα δεν θα κάνουν λάθος αν εντοπίσουν ομοιότητες. Όμως η επανεμφάνιση ορισμένων ιστορικών προτύπων εξέλιξης, που κατά διαστήματα επαναλαμβάνονται μέσα στον χρόνο, είναι κάτι που μπορεί να συμβαδίσει με την ευθύγραμμη εξέλιξη προς μία κατεύθυνση, με τη διαλεκτική της ιστορίας δηλαδή, εφόσον αντιλαμβανόμαστε ότι υπάρχει μνήμη και κινητικότητα μεταξύ των επαναλήψεων αυτών.

Επιστημαίνοντας ότι «εκείνα τα οποία κατά την ανθρώπινη φύσιν μέλλουν να συμβούν περίπου όμοια [σ. με όσα έχουν ήδη λάβει χώρα]», ο Θουκυδίδης γράφει στο βιβλίο του *Iστορίαι*, σχετικά με την πραγματική αιτία του Πελοποννησιακού πολέμου:

Καὶ ενώπιον του επικρεμασθέντος μεγάλου κινδύνου, οἱ Λακεδαιμόνιοι, λόγω του ότι ἡσαν τὸ ισχυρότερον ελληνικό κράτος, ανέλαβαν τὴν αρχηγία των συμπολεμησάντων Ελλήνων [...] Καὶ αφού, διά του κοινού αγώνος, απέκρουσαν τους Πέρσας, ολίγον χρόνον ύστερον οἱ Ἑλληνες, καὶ ὅσοι εἶχαν αποσείσει τὸν ζυγόν του βασιλέως, καὶ ὅσοι εἶχαν λάβει μέρος εἰς τὸν κοινὸν κατ' αὐτού ἀγώνα, διηρέθησαν, καὶ ἄλλοι μὲν ετάχθησαν με τους Αθηναίους, ἄλλοι δε με τους Λακεδαιμονίους. Διότι τα δύο αυτά κράτη εἶχαν αναδειχθῆ ὡς τὰ ισχυρότερα, των μεν Αθηναίων επικρατούντων κατά θάλασσαν, των δε Λακεδαιμονίων κατά ξηράν. [...] Η αληθεστάτη, πραγματικώς, αλλ' ανομολόγητος αιτία υπήρξε, νομίζω, η αυξανομένη δύναμις των Αθηνών, η οποία επτόσης τους Λακεδαιμονίους και τους εξώθησεν εἰς πόλεμο.⁴⁷

Όπως εξηγεί στη συνέχεια, σε διάστημα 50 περίπου ετών μέχρι την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου οι Αθηναίοι επέβαλαν την ηγεμονία τους και ανήλθαν σε δύναμη μεγάλης περιωπής, η οποία άρχισε να αυξάνεται καταφανώς προκαλώντας τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι «έκριναν ότι ἐπρεπε να ριφθούν με ζήλον εις τὸν αγώνα καὶ να καταρρίψουν, εάν ημπορέσουν, τὴν Αθηναϊκήν δύναμιν. Διό τούτο καὶ ανέλαβαν τὸν παρόντα πόλεμο».⁴⁸

Στη σφαίρα των διεθνών σχέσεων, οι μεταβολές ισχύος στην ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των χωρών που είχαν την πολιτική και οικονομική «ηγεμονία» ή τουλάχιστον τη μεγαλύτερη συγκριτικά «μόχλευση» στο διεθνές σύστημα, συνδυαζόμενες με τις μακροοικονομικές ανισορροπίες μεταξύ Αμερικής και Ευρασίας, ερμηνεύουν σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη του οικονομικού και νομισματικού συστήματος: τόσο στο διάστημα του Μεσοπολέμου (δεκαετίες 1920-30), όσο και στις δεκαετίες του 1970-80 καθώς επίσης και στην περίοδο της «Great

⁴⁷ Θουκυδίδης, ὥ.π., σ. 20-23.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 81.

Recession» και της σύγχρονης «νομισματικής ειρήνης». Στην *Ideas του Kant περί της αιώνιας ειρήνης*, ο Jürgen Habermas αναφέρει ότι

με την καλύτερη γνώση που έχουμε αποκτήσει όχι με την αξία μας αλλά απλώς επειδή ανήκουμε σε μεταγενέστερη γενιά αναγνωρίζουμε σήμερα ότι [σ. η καντιανή ιδέα] πάσχει από εννοιολογικά προβλήματα και δεν ανταποκρίνεται πλέον στις ιστορικές μας εμπειρίες.⁴⁹

Παραφράζοντας τα λόγια αυτά και τηρουμένων των αναλογιών, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι με την καλύτερη γνώση που έχουν αποκτήσει οι χαράκτες πολιτικής και οι άνθρωποι που λαμβάνουν αποφάσεις στο χρηματοπιστωτικό σύστημα μέσα από τα διδάγματα του παρελθόντος και τις αποτυχίες των προηγούμενων γενεών, τα θεωρητικά και φιλοσοφικά υποδείγματα που έχουν προταθεί από στοχαστές προγενέστερων γενεών εξελίσσονται τώραντι. Στη σημερινή εποχή, πρωτεύοντα ρόλο διαδραματίζουν οι συγκεκριμένες αποφάσεις νομισματικής πολιτικής των συστηματικών κεντρικών τραπεζών ως ενδυναμωμένων και ισχυρών θεσμών στο διεθνές σύστημα. Καθώς η οικονομία κινείται ταχύτερα από την πολιτική συντηθείσει με παλαιότερες περιόδους, παράλληλα με τη γνώση των ανθρώπων και την εξέλιξη των θεσμών στις φιλελεύθερες δυτικές δημοκρατίες γεννώνται νέα υποδείγματα. Όπως γράφει ο Θουκυδίδης: «Καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν δε, καθὼς καὶ εἰς τὰς τέχνας, κατ' ανάγκην τὸ νέον επικρατεῖ πάντοτε του απηρχαιωμένου».⁵⁰ Ομοίως θα μπορούσε από μιαν άποψη να προστεθεί ότι το καινούριο επικρατεί του απαρχαιωμένου και στην οικονομική σκέψη. Με τη σημείωση ότι συχνά το νέο είναι σύνθεση παλαιότερων θεωρήσεων. Και επικρατεί αναλόγως με το ευρύτερο πλέγμα των συνθηκών εκείνων, οι οποίες διέπουν το διεθνές σύστημα.

Στη συνέχεια αναλύονται οι θεμελιώδεις θέσεις και παραδοχές της «νομισματικής ειρήνης» μέσα από την ιστορία της οικονομικής σκέψης.

Θέσεις

Με τη «νομισματική ειρήνη» ως πλαίσιο διεθνούς συνεργασίας προς το κοινό συμφέρον των μεγάλων οικονομικών δυνάμεων (Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, Γερμανίας και Κίνας), διατηρήθηκαν οι νομισματικές διευθετήσεις και μετά τη μεγάλη χρηματοοικονομική κρίση της εποχής μας. Ως μείζονες νομισματικές διευθετήσεις πριν την κρίση θεωρούνται, πρώτον, η διασύνδεση μεταξύ Κίνας και Αμερικής («Κιμερική»)⁵¹ που εδράζεται στις μακροοικονομικές ανισοροπίες και στις νομισματικές σχέσεις μεταξύ των δύο οικονομιών, και δεύτερον, το κοινό νόμισμα της Ζώνης του Ευρώ, η οποία συνιστά επιμέρους περιοχή εγγενούς νομισματικής ειρήνης.

Όταν ένα χρηματοπιστωτικό γεγονός χαρακτηρίζεται από τον διατελέσαντα επί 18 συναπτά χρόνια στη θέση του επικεφαλής της Ομοσπονδιακής Τραπέζης των

⁴⁹ Βλ. Jürgen Habermas, *H ιδέα του Kant περί της αιώνιας ειρήνης*, Αθήνα 2006, σ. 164. Immanuel Kant, *Προς την αιώνια ειρήνη*, Αθήνα 2006.

⁵⁰ Θουκυδίδης, δ.π., σ. 52.

⁵¹ Μετάφραση του νεολογισμού «Chimerica» τον οποίο εισήγαγε στη βιβλιογραφία ο Ferguson, δ.π.

Ηνωμένων Πολιτειών ως «επεισόδιο που συμβαίνει μια φορά κάθε αιώνα»,⁵² τότε ελάχιστα επιχειρήματα είναι δυνατό να στοιχειοθετηθούν προκειμένου να αντικρουστεί η μεθοδολογική προσέγγιση αντικαποτρισμού της σύγχρονης οικονομικής κρίσης σε εκείνη που συνέβη στην περίοδο μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων.⁵³ Το επεισόδιο αυτό της σύγχρονης εποχής ήταν η κατάρρευση της αμερικανικής επενδυτικής εταιρίας Lehman Brothers τον Σεπτέμβριο του 2008 που προκάλεσε πιστωτική ασφυξία στο διεθνές τραπεζικό σύστημα και, συνακόλουθα, απότομη πτώση της παγκόσμιας παραγωγής εξαγγίας της μεγάλης ύφεσης που έπληξε το 2009 όχι μόνον τις ευαίσθητες στον οικονομικό κύκλο αναπτυσσόμενες χώρες, αλλά κυρίως τις ανεπτυγμένες οικονομίες του πλανήτη. Οι μνήμες και τα διδάγματα από το παρελθόν αλληλεπιδρούν και αντικαθεφτίζονται στο παρόν με τις θεομικές και άλλες ενέργειες εκ μέρους των μεγάλων κεντρικών τραπεζών, με τις αποφάσεις των φορέων χάραξης οικονομικής πολιτικής σε κυβερνητικό επίπεδο, καθώς επίσης και με τη δράση των υπερεθνικών οργανισμών που δομούν, μεταπολεμικά, την παγκόσμια οικονομική τάξη.

Περιγράφοντας οι Ρουμπινί και Μιμ την εξάπλωση της κρίσης προς τα τέλη του 2008, γράφουν χαρακτηριστικά:

„...η πανδημία επιδεινώθηκε, και άρχισαν να πληρθαίνουν οι μνείες σε ξεχασμένες από καιρό κρίσεις, καθώς και σε κείμενα οικονομολόγων που είχαν επί πολλά χρόνια βουλιάζει στην αφάνεια, προκειμένου να εξηγηθεί αυτό που συνέβαινε. Ο Τζον Μέιναρτ Κένυνς έγινε ξανά της μόδας, όπως και ο Γιόζεφ Σουμπέτερ, ο Χάιμαν Μίνσκι, ο Ίρβινγκ Φίσερ, ακόμα και ο Καρλ Μαρξ. Η ξαφνική επανεμφάνισή τους στο προσκήνιο ήταν σημαντική, αν και δυσοίωνη: κοινό σημείο όλων τους ήταν οι μελέτες τους για το πώς θα μπορούσε να καταρρεύσει ο καπιταλισμός μέσα σε μια κρίση. [...] Μπορεί να είχαν καταλήξει σε εντελώς διαφορετικά συμπεράσματα [...] ίμως το γεγονός ότι τα ονόματά τους εκτομιζόνταν πλέον με έναν αιωνιόλο σεβασμό ήταν σημάδι ότι πλησίαζε μια τεράστια αλλαγή. Οι διαπρύσιοι κήρυκες της απορρύθμισης-απελευθέρωσης, της επάρκειας των αγορών και της χρηματοοικονομικής καινοτομίας έμοιαζαν ξαφνικά παρωχημένοι σε σύγκριση με αυτούς τους λιγότερο συμβατικούς στοχαστές.⁵⁴

Είναι ίδιον της ανθρώπινης φύσης να αλλάζει οπτική γωνία, αξιολογική κρίση, ή άποψη στην πορεία του χρόνου, αναλόγως με τις μεταβολές στο εκάστοτε ιστορικό, θεσμικό, πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. Για παράδειγμα πρώτον, στη σφαίρα της φιλοσοφίας, από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και τα γεγονότα που μεσολάβησαν από το ξεκίνημά της στις 14 Ιουλίου 1789 έως τη Συνθήκη Ειρήνης της Βασιλείας που υπεγράφη την 5^η Απριλίου 1795 μεταξύ της μοναρχικής Πρωσίας και της Γαλλίας, διαφαίνεται το πώς μεταβάλλεται άρδην η

⁵² Alan Greenspan, *The Map and the Territory: Risk, Human Nature, and the Future of Forecasting*, Νέα Υόρκη 2013, σ. 149.

⁵³ Ακολουθεύεται στο Barry Eichengreen, *Hall of mirrors: The Great Depression, the Great Recession, and the uses -and misuses- of history*, Νέα Υόρκη 2015.

⁵⁴ Ρουμπινί-Μιμ, ό.π., σ. 73.

αξιολόγηση του πολέμου στα κείμενα του Kant οδηγώντας τον μεγάλο Γερμανό φιλόσοφο στην ιδέα της Αιώνιας ειρήνης (1795). Ο Kant κατανοεί τη Γαλλική Επανάσταση

ως το ιστορικό σημάδι μιας βέβαιης συλλογικής προόδου του ανθρώπινου γένους, «γιατί ένα τέτοιο φαινόμενο μέσα στην ανθρώπινη ιστορία δεν ξεχνιέται πλέον, επειδή έχει αποκαλύψει μέσα στην ανθρώπινη φύση μια καταβολή και μιαν ικανότητα για το καλύτερο». ⁵⁵

Ένα δεύτερο παράδειγμα αλλαγής απόψεων και ιδεών, στη σφαίρα της οικονομίας αυτή τη φορά, είναι η θεώρηση του Keynes⁵⁶ για τους παράγοντες που προκαλούν τις μεταβολές στην παραγωγή και συνδέονται με την απασχόληση στην οικονομία συνολικά, στο διάστημα από το 1930 και την *Πραγματεία περί χρήματος*⁵⁷ μέχρι το 1936 και τη *Γενική Θεωρία*.⁵⁸ Ο Keynes παραδέχθηκε, στη δεύτερη, ότι «αυτή η δυναμική εξέλιξη, που διαφέρει από τη φωτογραφία στιγμής, αφέθηκε ατελής και πάρα πολύ συγκεχυμένη»,⁵⁹ στην πρώτη. Επιπλέον, για παράδειγμα τρίτον, ειδικότερα στη σφαίρα της μακροοικονομικής επιστήμης, ο Paul Samuelson «που θεωρείται ευρέως ο μεγαλύτερος οικονομολόγος του τελευταίου μισού αιώνα» έδωσε τον Ιούνιο του 2009 συνέντευξη απαντώντας μεταξύ άλλων και κατηγορών αιώνας ερώτηση: «Τι θα λέγατε σε έναν φοιτητή που ξεκινάει μεταπτυχιακές σπουδές στα οικονομικά;» ως εξής:

αν ήμουν νεότερος, θα σας έλεγα μάλλον κάτι διαφορετικό από αυτό που θα σας πω τώρα. Θα συμβούλευα [σσ. τώρα] τον φοιτητή να τρέφει τον προσήκοντα σεβασμό για τη μελέτη της οικονομικής ιστορίας, επειδή αυτή είναι η πρώτη ύλη από την οποία θα προέλθουν οι προβλέψεις ή οι δοκιμές μας.⁶⁰

Τέλος, τέταρτον και πιο πρόσφατο παράδειγμα, στη σφαίρα της κεντρικής τραπεζικής, ο Alan Greenspan, που διετέλεσε πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Τράπεζας στο διάστημα 1987-2006⁶¹ περιγράφει στο *The Map and the Territory* την αλλαγή της αντίληψής του, μετά το επεισόδιο πτώχευσης της Lehman, σχετικά με την επίδραση των «ζωικών πνευμάτων» που οδηγούν σε ανορθολογικές συμπεριφορές τους δρώντες σε μια οικονομία ελεύθερης αγοράς. Συγκεκριμένα, ο

⁵⁵ Βλ. Immanuel Kant, *Για την Αιώνια Ειρήνη*, Αθήνα 1992, σ. 16.

⁵⁶ Χαρακτηριστικά, αναφέρεται συχνά ότι ο Keynes είχε πει: «Όταν αλλάζουν τα γεγονότα, αλλάζω γνώμη. Εσείς τι κάνετε, κύριε;» Βλ. European Central Bank, «The interdependence of research and policymaking», Speech by Mario Draghi, President of the ECB, at the Lindau Nobel Laureate Meeting, Lindau, Germany 23 August 2017. <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2017/html/ecb.sp170823.en.html>. [ημερ. ανάκτησης 28 Σεπτεμβρίου 2018]. Για τις διάφορες εκδοχές της φράσης που αποδίδεται στον Keynes, βλ. <https://quotainvestigator.com/2011/07/22/keynes-change-mind/>. [ημερ. ανάκτησης 28 Σεπτεμβρίου 2018].

⁵⁷ John Maynard Keynes, *A Treatise on Money*, Ηνωμένο Βασίλειο 1930.

⁵⁸ Ολόληρος ο τίτλος: *Η Γενική Θεωρία του Επιπολικού, της Απασχόλησης και του Χρήματος*.

⁵⁹ Βλ. John Kenneth Galbraith, *Μια σφαιρική άποψη για την οικονομία. Μια κριτική εξιστόρηση*, Αθήνα 2001 σ. 263.

⁶⁰ Ρουμπινί-Μίμη, ὥ.π., σ. 110.

⁶¹ Βλ. https://www.federalreservehistory.org/people/alan_greenspan [ημερ. ανάκτησης 28 Σεπτεμβρίου 2018].

Greenspan επισημαίνει ότι στη διάρκεια περιόδων ακραίων οικονομικών συνθηκών τα «πνεύματα» αυτά παρουσιάζονται πιο συστηματικά και επομένως τέτοιες «συνέπειες» στη συμπεριφορά είναι δυνατόν να ενσωματωθούν και να ενισχύσουν τη διερεύνηση και αναγνώριση μιας φούσκας στις τιμές περιουσιακών στοιχείων, ακόμη δε και να προβλέψουν εκ των προτέρων τις οικονομικές επιπτώσεις που θα έχει τελικά το σπάσιμο της φούσκας και η συνακόλουθη ανάκαμψη.⁶² Και στις τέσσερις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, η εμπειρία και η αλληλεπίδραση της πραγματικότητας εξέλιξαν την αρχική σκέψη προς την κατεύθυνση μιας περισσότερο σφαιρικής άποψης για το αντίστοιχο ζήτημα.⁶³

Ωστόσο, υπό τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας, η πρόσφατη οικονομική κρίση μπορεί να ιδωθεί και ως εξελισσόμενη «παράλληλα» με «μια άλλη κρίση που συνδέεται με την πρώτη. Και αυτή είναι η κρίση στην οικονομική σκέψη». ⁶⁴ Όπως αναφέρει ο Βλιάμος σχετικά με την κατάσταση που υπήρχε πριν τη μεγάλη οικονομική κρίση της εποχής μας:

Τα πάντα ήταν τακτοποιημένα και δικαιολογούσαν ένα εφουσχασμό της οικονομικής πολιτικής. Η νομιμοτική και δημοσιονομική πολιτική θεωρούνταν ότι ήταν απόλυτα αποτελεσματικές στην αντιμετώπιση υφέσεων. Μέχρι που ξέσπασε η κρίση. Εφ' όσον δεν υπήρξε ένα συγκεκριμένο εξωγενές γεγονός που την προκάλεσε, η κρίση αυτή ήταν «η απόληξη μιας μακρόχρονης πορείας συγκεκριμένων πολιτικών και επιλογών» που υπαγορεύθηκαν από οικονομολόγους, εκτελέστηκαν από πολιτικούς και έγιναν αποδεκτές από τους πολίτες. Και όλοι αυτοί διαιρέφθασαν το πλέγμα των θεαμάν και ιδεών μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι τραπεζίτες, οι εργαζόμενοι και τα στελέχη διεθνών οργανισμών. [...] Στη δεκαετία του '60, το Κενύσιανό θάύμα άρχισε να φθίνει και γύρω στο '70, τα περίπλοκα μαθηματικά θεωρήματα ισορροπίας επανήλθαν στη μόδα στα «καλά» πανεπιστημιακά τμήματα Οικονομικών Επιστημών. Και προκάλεσαν διανοητική στειρότητα και αδυναμία κατανόησης των πραγματικών προβλημάτων των κοινωνιών και οικονομιών. Στα μετέπειτα χρόνια και μέχρι σήμερα, αυτά τα θεωρήματα κυριάρχησαν με μια κατ'

⁶² Βλ. Greenspan, σ. π., σ. 8-9. Περιγράφοντας την ανάγκη για αλλαγή οπτικής και αντιληψης των προγμάτων μετά το κραχ του 2008, ο George Soros, *Financial Turmoil in Europe and in the United States: Essays*, Νέα Υόρκη 2012, σ. 44, χαρακτηρίζει τον παρακάτω μηχανισμό ανατροφοδότησης ως «αντανακλαστικό» (*reflexivity*): «Επόμενως, θα πρέπει να κατανόησουμε τις χρηματοπιστωτικές αγορές μέσω ενός νέου υποδείγματος που αναγνωρίζει ότι [σ. οι αγορές] πάντοτε παρέχουν μια προκατευλμένη εκτίμηση του μέλλοντος, και ότι η διαστρέβλωση των τιμών στις χρηματοπιστωτικές αγορές μπορεί να επηρεάσει την υποκείμενη πραγματικότητα που οι τιμές αυτές υποτίθεται ότι αντανακλούν».

⁶³ Όπως αναφέρει ο Draghi, European Central Bank, «The interdependence of ...», σ. π., «Η χρονία αυτή [σ. το 2017] σηματοδοτεί τη 200^η επέτειο της θεωρίας του συγκριτικού πλεονεκτήματος του David Ricardo -στα λόγια του Paul Samuelson, μιας από τις λίγες κόντρα στη διαίσθηση («counter-intuitive») θεμελώδεις ιδέες στα οικονομικά, οι οποίες μετατόπισαν τον κόσμο μακριά από τον μερκαντιλισμό. Και όταν κοιτάμε άλλους γίγαντες στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, ο Adam Smith, ο οποίος έβαλε τα θεμέλια του καπιταλισμού -ο Keynes, που μας οδήγησε σε ακτιβισμό στην [σ. οικονομική] πολιτική και μακριά από το *laissez-faire*.

⁶⁴ Σπύρος Βλιάμος, Εισαγωγή στη διάλεξη με θέμα: «Το Διεθνές Χρέος ως Απειλή για την Παγκόσμια Ανάπτυξη» του καθηγητή κ. Ευαγγέλου Δρυμιπέτα, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου, 6 Δεκεμβρίου 2017.

εξοχήν α-πολιτική προσέγγιση, επειδή κατά τη γνώμη μου, συντελέστηκε και η κατάρρευση των ιδεολογιών στην αρχή της δεκαετίας του '90. (Ας μην ληφθούμε το τείχος του Βερολίνου). Και τα θεωρήματα αυτά καθώς ήταν α-χρονικά και α-χωρικά, κατέληξαν σε αδιέξοδα απογοητεύοντας κοινωνίες και άτομα.⁶⁵

Σε αυτό το πλαίσιο, η οικονομική σκέψη δεσμεύτηκε από την κατασκευή αποστειρωμένων θεωρημάτων που δημιουργήθηκαν, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Δάσιου, «με τη βοήθεια της απόλυτης ανθρώπινης σκέψης, δηλαδή με την βοήθεια της μαθηματικής σκέψης».⁶⁶ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δάσιος, περιγράφοντας τη βασική διαφορά μεταξύ των μαθηματικών, που δεν έχουν «την πολυτέλεια της αλλαγής», και των φυσικών επιστημών:

Από την ίδια τους τη φύση, τα Μαθηματικά δεν έχουν την πολυτέλεια να αλλάζουν. Ό,τι αποδειχθεί κάτω από ένα συγκεκριμένο σύστημα αξιωμάτων ισχύει για πάντα. Οι Φυσικές Επιστήμες αντίθετα δέχονται αλλαγές και βελτιώσεις καθώς κατανοούμε τις διαδικασίες σε συνεχώς βαθύτερο επίπεδο. Είναι χαρακτηριστική η ρήση του Einstein όταν ήταν καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου την δεκαετία του 1920, όπου οι αλλαγές στην κατανόηση της Φυσικής, στο επίπεδο των μεγάλων ταχυτήτων και των μικρών διαστάσεων, υπήρξαν καταγιοτικές. Αφού υπαγόρευσε λοιπόν τα θέματα των εξετάσεων σε ένα μάθημα Σύγχρονης Φυσικής, ο Einstein, άκουσε έναν φοιτητή να σχολιάζει: «Κύριε καθηγητά σίλα τα ερωτήματα που μας θέσατε είναι ακριβώς τα ίδια με αυτά που ρωτήσατε και πέρσι» και η απάντηση του Einstein: «Ναι αλλά καμία απάντηση δεν είναι ίδια εφέτος».⁶⁷

Και αν οι Φυσικές επιστήμες έχουν αυτή την «πολυτέλεια της αλλαγής» σε αντίδιαστολή με την «απόλυτη ανθρώπινη σκέψη» της επιστήμης των Μαθηματικών, «η Μαθηματική Οικονομική έδωσε στο επάγγελμα του οικονομολόγου μια χρήσιμη πτυχή της επιστημονικής βεβαίότητας και ακρίβειας και έκανε μια χρήσιμη προσθήκη στο κύρος των ακαδημαϊκών οικονομολόγων σε ό,τι αφορά τις σχέσεις τους με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες» με κόστος την «απομάκρυνση του αντικειμένου αρκετά βήματα πέρα από την πραγματικότητα».⁶⁸

Καθώς οι οικονομικές αποφάσεις αφορούν «το μέλλον, που από τη φύση του είναι άγνωστο», ο Galbraith γράφει:

Οι προβλέψεις [...] είναι από τη φύση τους αναξιόπιστες. [...] Δύο είναι οι λόγοι για τους οποίους αποτυγχάνουν οι προβλέψεις. Οι εξισώσεις που συνδέουν τη μεταβολή με το αποτέλεσμα -τα επιτόκια με την επένδυση, τις καθαρές κυβερνητικές δαπάνες με την καταναλωτική ζήτηση, την καταναλωτική ζήτηση με τις τιμές- βασίζονται [...] σε ανθρώπινες κρίσεις.

⁶⁵ Στο ίδιο.

⁶⁶ Βλ. Δάσιος, σ.π.

⁶⁷ Στο ίδιο.

⁶⁸ Βλ. Galbraith, σ.π., σ. 293.

[...] Οι κρίσεις μπορεί να είναι λανθασμένες. Οι σχέσεις μπορεί να αλλάξουν. Επιπλέον, πολλές από τις δυνάμεις που προκαλούν τις μεταβολές δεν είναι δυνατόν να προβλεφθούν. Είναι πέρα από το πεδίο γνώσεων των οικονομολόγων. Ο πόλεμος και η διεθνής ένταση, οι νομιματικοί χειρισμοί των Κεντρικών Τραπεζών, [...] οι αποφάσεις των χρεωμένων χωρών να πληρώσουν ή να μην πληρώσουν τα χρέη τους, [...] είναι από τη φύση τους άγνωστα.⁶⁹

Είναι εύλογη λοιπόν η διαιπίστωση του Καραντώνη ότι:

η επιστήμη δεν είναι -και ίσως ποτέ δεν θα είναι σε θέση- να εντοπίσει και να λάβει υπόψη όλες τις σχέσεις μεταξύ των οικονομικών φαινομένων (μεταβλητών). Έτοι προφανώς την ανάγκη αρετήν ποιούμενη, επικεντρώνει το ενδιαφέρον της κυρίως στη διερεύνηση ορισμένων μόνο όψεων της οικονομικής πραγματικότητας στα πλαίσια της *rīticas ceteris paribus*.⁷⁰

Συναφής είναι και η επιστημολογικής φύσεως επισήμανση του Boulding:

Η αρχή της απροσδιοριστίας της κβαντομηχανικής (αρχή Heisenberg) μπορεί να γενικευθεί και να μεταφερθεί και στον κοινωνικό χώρο. Αυτό σημαίνει ότι η νεοκλασική υπόθεση για έναν οικονομικό κόσμο που είναι ανεξάρτητος (που δεν επηρεάζεται) από την επιστήμη είναι παντελώς ανυπόστατη. Εν αληθείᾳ η οικονομική (κοινωνική) επιστήμη δεν διερευνά απλώς το γνωστικό της αντικείμενο, αλλά και το κατασκευάζει.⁷¹

Ένα από τα σημαντικότερα και βαθύτερα διδάγματα της Γενικής Θεωρίας, η διαχρονική αξία του οποίου αποδεικνύεται εν τοις πράγμασι με την «Great Recession» του 2007-9, είναι η μετριοπαθής προσέγγιση του Keynes, ότι:

η οικονομία δεν κυβερνάται μόνο από ορθολογικά σκεπτόμενους δρώντες, οι οποίοι «σαν από αόρατο χέρι» συμμετέχουν σε κάθε συναλλαγή που είναι προς το αμοιβαίο οικονομικό τους όφελος, όπως πίστευαν οι θιασώτες της κλασικής θεωρίας.

Η εκτίμηση του Keynes ήταν ότι «το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας προέρχεται από ορθολογικά οικονομικά κίνητρα -αλλά και ότι μεγάλο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας κυβερνάται από "ζωικά πνεύματα" ("animal spirits")» τα οποία «αποτελούν την κύρια αιτία των παρατηρούμενων οικονομικών διακυμάνσεων». Επομένως, κατά την άποψή του, η κατανόηση της οικονομίας προϋποθέτει την κατανόηση του τρόπου, με τον οποίο διευθύνεται από τα «ζωικά πνεύματα». «Όπως το αόρατο χέρι του Adam Smith αποτελεί το κεντρικό θέμα στην κλασική θεωρία για την οικονομία, έτσι και τα "ζωικά πνεύματα" του

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 297-298.

⁷⁰ Ηλίας Καραντώνης, Θεωρία της οικονομικής πολιτικής. Επιστημολογική και διεπιστημονική θεμελίωση, Αθήνα 2006, σ. 180.

⁷¹ Όπως αναφέρεται στο ίδιο, σ. 191.

Κεynes αποτελούν το κεντρικό θέμα σε [...] μια άποψη που εξηγεί τις υποκείμενες αστάθειες του καπιταλισμού».⁷²

Αναφερόμενος στην περίοδο του 2009, στην εισαγωγή του *Keynes: The Return of the Master*, ο Skidelsky γράφει ότι εκείνες τις ημέρες ο κόσμος αντιμετώπιζε «μια από τις πιο σφοδρές καταρρεύσεις που έχει υποστεί η οικονομική ζωή κατά τα τελευταία εκατό χρόνια».⁷³ Ερμηνεύοντας τον μεγάλο Βρετανό οικονομολόγο από επιστημολογικής πλευράς, επισημαίνει ότι «η οικονομική είναι για τον Keynes μια "ηθική επιστήμη" [...]». Έχει να κάνει με την ενδοσκόπηση και τις αξίες. Έχει να κάνει με κίνητρα, προσδοκίες, ψυχολογικές αβεβαιότητες»,⁷⁴ ενώ υπογραμμίζει ότι «η αβεβαιότητα κυριαρχεί στην κεϋνσιανή εικόνα της οικονομικής ζωής».⁷⁵

Η ύπαρξη της εγγενούς αβεβαιότητας είναι άμεσα συνυφασμένη με την ανάγκη δημιουργίας «θεσμών» στην κοινωνία, οι οποίοι περιορίζουν το έλλειμμα εμπιστοσύνης και την ανασφάλεια στις ανθρώπινες σχέσεις και υποθέσεις:

Οι περισσότεροι οικονομολόγοι αποδέχονται ότι οι άνθρωποι παρουσιάζουν αγελαία συμπεριφορά, αλλά την εντοπίζουν αποκλειστικά σε σπιγμές πανικού [...]. Η οικονομική της συμπεριφοράς διείσδυσε περισσότερο στο φαινόμενο αυτό, αφήνοντας να εννοηθεί ότι μπορεί να οφείλεται στο ένοτικτο επιβίωσης που είναι εγγεγραμμένο στον γενετικό εξοπλισμό μας και είναι εντελώς ανορθολογικό από την άποψη της ατομικής μεγιστοποίησης. Ο Keynes, από την άλλη, θεωρούσε λογικό να «ακολουθεί κανείς το πλήθος», όταν αντιμετώπιζε καταστάσεις αβεβαιότητας. [...] Το αξίωμα του οικονομικού ανθρώπου που μεγιστοποιεί τα οφέλη του ανεξάρτητα από τους συνανθρώπους του δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να έχει νόημα σε έναν κόσμο στον οποίο δεν ξέρουμε τι θα μας φέρει το αύριο. Ομοίως, η αβεβαιότητα εξηγεί τη σημασία που απέδιδε πάντοτε η κοινωνία σε θεσμούς οι οποίοι οικοδομούν προσδοκίες εμπιστοσύνης και ασφάλειας. Δεν υπάρχει λόγος να προσφεύγουμε σε ερμηνείες νευρολογικής φύσης για την ύπαρξη της κοινωνίας».⁷⁶

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι οικονομικές εξελίξεις κινούνται συνήθως με μεγαλύτερο ρυθμό εν συγκρίσει με τις πολιτικές. Καθώς η δημιουργία τέτοιων θεσμών εμπίπτουν κατά κύριο λόγο σε πολιτικές διευθετήσεις, το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα εξελισσόταν παράλληλα και ταχύτερα με πλήθος καινοτομιών της σύγχρονης χρηματοοικονομικής. Για παράδειγμα, η πρακτική της τιτλοποίησης (securitization),⁷⁷ η οποία αναπτύχθηκε κατά τα τελευταία χρόνια πριν

⁷² Akerlof-Schiller, δ.π., σ. 29-30.

⁷³ Skidelsky, *Keynes. Επιστροφή*, δ.π., σ. 19.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 149.

⁷⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 152.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 165.

⁷⁷ Κατά τους Robert Z. Aliber-Charles P. Kindleberger, *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*, Νέα Υόρκη 2015, σ. 178, «η τιτλοποίηση ήταν ένα κεντρικό χαρακτηριστικό της φούσκας [οσ. που δημιουργήθηκε] στην αγορά ακινήτων (real estate) των Ηνωμένων Πολιτειών

την πρόσφατη μεγάλη οικονομική κρίση και συνέβαλε στην αλυσίδα υπερμόχλευσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος με την ανάπτυξη του σκιώδους τραπεζικού συστήματος («shadow banking»), επέδρασε στην αύξηση της ευθραυστότητας της παγκόσμιας οικονομίας. Ο Skidelsky⁷⁸ περιγράφει πώς επέδρασε η «τιτλοποίηση»⁷⁹ που συντελέστηκε στις επενδυτικές αγορές τα τελευταία χρόνια:

Παρουσιάζεται επίσης με αλάνθαστη ακρίβεια ο αντιφατικός χαρακτήρας των χρηματοοικονομικών καινοτομιών: προσδίδοντας πιο «ρευστό» χαρακτήρα στην επένδυση, το χρηματιστήριο μειώνει την αναλογία των πόρων που οι άνθρωποι επιθυμούν να κρατήσουν σε ρευστό· παράλληλα όμως διευρύνει εξίσου το πεδίο για κερδοσκοπία καθιστώντας έτοι την οικονομία περισσότερο ευμεταβλητή.

Σε αυτό το επιστημολογικό πλαίσιο, συναφές μπορεί να θεωρηθεί και το οιονεί φιλοσοφικό ερώτημα: «Έχουν αποτύχει τα οικονομικά;»⁸⁰ Ο Obstfeld, εκτιμά

μεταξύ του 2002 και του 2007· οι επενδυτικές τράπεζες εξέδιδαν νέα χρεόγραφα, τα οποία ήταν απαιτήσεις πάνω σε τόκους και κεφάλαιο στεγαστικών δανείων, δανείων μέσω πιστωτικών καρτών, φοιτητικών δανείων, τα οποία είχαν τοποθετηθεί σε ένα καταπίστευμα (trust). Τα χρεόγραφα, που εξασφαλίζονται με ενυπόθηκες απαιτήσεις, ή ενυπόθηκα χρεόγραφα, που δημιουργούνται από καλάθια ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων (Mortgage Backed Securities-MBSs) ήταν το κυρίαρχο νέο χρηματοπιστωτικό εργαλείο, και ήταν πολύ μεγαλύτερης ρευστότητας από τα μεμονωμένα στεγαστικά δάνεια που ήταν τοποθετημένα στο καταπίστευμα, και έτοι πωλούντο σε υψηλότερες τιμές. Οι επενδυτικές τράπεζες κέρδιζαν προμήθειες από την τιτλοποίηση και τα έσσδα από προμήθειες εκτοξεύτηκαν. Στη συνέχεια εξέδιδαν χρεόγραφα που καλύπτονταν από διάφορα, όχι κατ' ανάγκην συνδεδεμένα με στεγαστικά δάνεια· περιουσιακά στοιχεία (Asset Backed Securities-ABSs), τα οποία ήταν απαιτήσεις πάνω σε τόκους και κεφάλαιο των τιμημάτων των ABSs που ήταν κατατεθεμένα στο καταπίστευμα. [ασ. Οι επενδυτικές τράπεζες] κέρδιζαν έναν δεύτερο γύρο προμηθειών από τη δημιουργία των νέων αυτών χρηματοοικονομικών εργαλείων, η οποία βασιζόταν στον τεμαχισμό ("slicing and dicing") των MBSs σε τρία, τέσσερα ή πέντε διαφορετικά μερίδια (tranches), τα οποία διέφεραν σε όρους χαρακτηριστικών και προφίλ κινδύνου - ένα σύνολο περιείχε τις δόσεις που είχαν την πρώτη απαίτηση στους τόκους των MBSs και συνεπώς ήταν τα λιγότερο επικίνδυνα, ενώ ένα άλλο σύνολο περιείχε τις δόσεις που είχαν την τελευταία απαίτηση στους τόκους των MBSs, και ήταν τα πιο επικίνδυνα. Και κάποιες επενδυτικές τράπεζες εξέδιδαν τρίτο γύρο από ABSs». Οι Ρουμπινί και Μιμ, σ. p., σ. 120, επισημαίνουν ότι «η τιτλοποίηση αναδεικνύταν σε ολόενα και πιο κοινή πρακτική τη δεκαετία του 1990 και του 2000» ενώ στην αρχή της επίμαχης περιόδου πριν από τη δημιουργία της φούσκας στην αμερικανική αγορά ακινήτων, για την ακρίβεια το 2001, «ένα εγχειρίδιο διαχείρισης κινδύνου κατέληγε, «Μερικές φορές, φαίνεται σαν να μπορούν για τιτλοποιηθούν τα πάντα».

⁷⁸ Skidelsky, *Keynes. Επιστροφή*, ό.π., σ. 166.

⁷⁹ Κατά τον Skidelsky (στο ίδιο, σ. 39), «καθώς η ραγδαία στεγαστική άνθηση οικοδομήθηκε στην τιτλοποίηση, αυτή αποτέλεσε το μέσο για τη διείσδυση των ενυπόθηκων δανείων υψηλού κινδύνου στο παγκόσμιο τραπεζικό σύστημα. [...] Επειδή τα tranches υψηλότερου κινδύνου αποτελούσαν μικρό μονάχα ποσοστό επί του συνόλου, οι κινδύνοι του δανεισμού χρημάτων σε δανειολήπτες υψηλής αφερεγγυότητας μπορούσαν να εξαπλωθούν ευρέως. Ωστόσο, καθώς τα παράγωγα αυτά αποτελούσαν αντικείμενο εξωχρηματιστηριακής εμπορίας -καθότι οι συναλλαγές δεν γίνονταν μέσω ενός κεντρικού χρηματιστηριακού οργάνου- κανένας δεν ήξερε ούτε πόσος κίνδυνος αποτελούσε αντικείμενο εμπορίας ούτε πώς θα μπορούσε αυτός να αντισταθμιστεί. Τα δελεαστικά αλλά τοξικά αυτά δολώματα, συνοδευόμενα από τις εγγυήσεις που παρείχε η αξιολόγηση της πιστοληπτικής τους ικανότητας στη βαθμίδα «investment grade» [...] και έχοντας τη διασφάλιση των συμβολαίων ανταλλαγής πιστωτικής αθέτησης (credit default swaps), έγιναν ανάρπαστα από τους επενδυτές σε ολόκληρο τον κόσμο [...] καθώς τα επιτόκια στα κρατικά ομόλογα βρίσκονταν στα ιστορικά κατώτερα επίπεδά τους. Η μεγάλη εμπορευσιμότητά τους αύξησε δυσθεώρητα τις δυνατότητες μόχλευσης -ή δανεισμού- των κατόχων τους, οδηγώντας σε άμεση αύξηση του χρέους».

⁸⁰ Στην ανάλυση που ακολουθεί, αντλούνται απόψεις που διατυπώθηκαν στο debate «Has economics failed?» των *Financial Times* (1 και 3 Μαΐου 2018), διαθέσιμο στην ηλεκτρονική έκδοση εδώ:

ότι «το κοινό απαιτεί πάρα πολλά από τα οικονομικά», επισημαίνοντας πως, παρά την ανάκαμψη των τιμών των μετοχών μετά την πρόσφατη χρηματοπιστωτική κρίση, «σε κάποιο βαθμό εξαιτίας των προσπαθειών διάσωσης και ανασυγκρότησης που πρότειναν οι οικονομολόγοι», οι τελευταίοι περιφρονούνται ως ειδήμονες από τους πολιτικούς, οι οποίοι και ενθαρρύνουν τους ψηφοφόρους να αγνοούν τους οικονομολόγους. Στις μέρες μας οι πολιτικοί «αισθάνονται ελεύθεροι να αποθαρρύνουν ακόμη και τους δικούς τους οικονομικούς αναλυτές υπέρ των βολικών εναλλακτικών απόψεων. Οι οικονομικές προβλέψεις θεωρούνται ευρέως ως άχρηστες ή χειρότερα». Ο Obstfeld θεωρεί δικαιολογημένη την κριτική στα οικονομικά, ωστόσο «όπως είναι σημαντικό να μην υπερεκτιμάμε τι μπορεί να κάνει η οικονομία, είναι κρίσιμο να μην το υποτιμάμε». Τα οικονομικά απέχουν πολύ από μια ακριβή επιστήμη και ενώ είναι λιγότερο από επιστήμη, καιτώντας τα με άλλο τρόπο είναι περισσότερο από επιστήμη.

Μπορεί να είναι η κατάρα των οικονομολόγων ότι το αντικείμενό τους δεν μπορεί να περιοριστεί στη ρουτίνα μιας τεχνικής άσκησης -όπως η οδοντιατρική, για να χρησιμοποιήσουμε ένα παράδειγμα από τον Κεντρό. Άλλα αυτό είναι επίσης που κάνει τα οικονομικά τόσο συναρπαστικά και αφήνει περιθώρια για διαρκή βελτίωση.

Κατά τον Wolf, «τα οικονομικά πρέπει να δουν τα όριά τους». Θέτοντας το ερώτημα εάν ένας αναπόφευκτα προβληματικός διανοητικός κλάδος, όπως τα οικονομικά, είναι καλύτερος από το τίποτα, ο Wolf επισημαίνει πως

υπάρχει ένα πλήθος οικονομικών μοντέλων που μας βοηθούν στην ανάλυση σημαντικών ζητημάτων. Γιατί αυξάνονται οι τιμές των κατοικιών; Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη δημοσιονομική πολιτική και το ισοζύγιο πληρωμών; [...] Δεν είναι ότι οι απαντήσεις που θα δώσουν οι οικονομολόγοι θα είναι κατ' ανάγκην σωτές. Άλλα αυτό θα γίνει μέσα σε ένα συστηματικό και αυστηρό πλαίσιο.

Υπογραμμίζοντας τις θεμελιώδεις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα οικονομικά, μία από τις οποίες είναι ότι μελετούν μία μόνον διάσταση της ανθρώπινης κοινωνικής αλληλεπίδρασης, ο Wolf γράφει:

Ο διαχωρισμός της οικονομικής συμπεριφοράς από άλλες πτυχές της κοινωνίας μπορεί να είναι σοβαρά παραπλανητικός. Μια άλλη δυσκολία είναι ότι το μέλλον είναι εγγενώς αρέβαιο: δεν μπορεί να υπολογιστεί. Πολλές ανθρώπινες συμπεριφορές και οριομένοι θεμελιώδεις οικονομικοί θεομοί -η επιθυμία διακράτησης χρήματος, για παράδειγμα- είναι το αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος. Αυτές οι δύο δυσκολίες βοηθούν να εξηγηθεί ο μεγάλος κίνδυνος. Προκειμένου να αντιμετωπίσουν την πολυπλοκότητα της οικονομικής ζωής, η οικονομική ανάλυση κάνει ηρωικές απλοποιήσεις. Ο κίνδυνος είναι να πιστέψουμε ότι οι

απλουστεύσεις αυτές είναι αληθινές. Είναι σημαντικό να κατανοούμε τον βαθμό μέχρι τον οποίο μπορεί να αθηθούν και το πότε θα αποτύχουν.

Ένας από τους συγγραφείς του παρόντος άρθρου υποστηρίζει ότι «η απάντηση στο ερώτημα αν έχουν αποτύχει τα οικονομικά είναι “ίσως”».⁸¹

Συμπεράσματα

Το παρόν άρθρο συμφωνεί με τη μεθοδολογική τοποθέτηση ότι «το περίγραμμα της ιστορίας της οικονομικής σκέψης δεν είναι ούτε μία ιστορία επιφανών προσώπων ούτε μία ιστορία οικονομικών θεμάτων», υπό την έννοια ότι το παράδειγμα της νομισματικής ειρήνης μελετάται μέσα από «μία προσέγγιση ιστορίας των ιδεών, της οποίας πρωταρχικοί στόχοι αποτελούν, από τη μία, η κατανόηση του πλαισίου μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι ιδέες και, από την άλλη, η εξήγηση του τρόπου με τον οποίο οδηγούν οι θεμελιώδεις ιδέες στη δημιουργία συγκεκριμένων θεωρητικών συστημάτων».⁸²

«Το 1918 [σα. μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου] η μόνη ιδέα των περισσότερων ανθρώπων ήταν να επανέλθουν στην προ του 1914 περίοδο. Κανείς δεν αισθάνεται σήμερα έτσι για το 1939», έγραψε ο Κεϋνες μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου.⁸³ Το δίκαιο του ισχυρού, που κρατά από την εποχή του Θουκυδίδη, οδήγησε στην κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών και του αμερικανικού δολαρίου. Το διεθνές νομισματικό σύστημα εξελίχθηκε από τον «κανόνα χρυσού» στον «κανόνα δολαρίου-χρυσού». Σύμφωνα με τον Wolf,

Μετά τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση και τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, οι άνθρωποι ήθελαν να αλλάξουν [...]. Ο στασιμοπληθωρισμός της δεκαετίας του 1970 έφερε μια αντεπανάσταση: η δεκαετία του 1980 είδε μια ριζική αλλαγή ιδεών σχετικά με το ρόλο του κράτους και των αγορών, τους στόχους της μακροοικονομικής πολιτικής και τη λειτουργία των κεντρικών τραπεζών.⁸⁴

Η εγκατάλειψη του «κανόνα δολαρίου-χρυσού» από τις Ηνωμένες Πολιτείες το 1971 οδήγησε στην εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Μπορεί να μην έχει επιτευχθεί ακόμη η «αιώνια ειρήνη» που οραματίζόταν ο Kant, αλλά έγινε πραγματικότητα η «εγγενής νομισματική ειρήνη» στην ευρωπαϊκή ήπειρο, με τη Ζώνη του Ευρώ. Και η «μεγάλη χρηματοοικονομική κρίση» των καιρών μας συνέθεσε τα διδάγματα της «Μεγάλης Συρρίκνωσης» μέσα από τη θεσμική εξέλιξη των κεντρικών τραπεζών.

⁸¹ Βλ. παρακάτω, όπου η ανάλυση αντλεί από Gravas, «Lack of prosperity...», δ.π., και Κωνσταντίνος Γκράβας, «Έχουν αποτύχει τα οικονομικά;», Euro2day.gr, 10 Μαΐου 2018. <https://www.euro2day.gr/specials/opinions/article/1612096/ehoun-apotyhei-ta-oikonomika.html>, [ημερ. ανάκτησης 30 Σεπτεμβρίου 2018].

⁸² Scarpanti-Zamagni, δ.π., σ. 33.

⁸³ Αναφέρεται στον Martin Wolf, «Why so little has changed since the financial crash», Financial Times, 4 Σεπτεμβρίου 2018, <https://www.ft.com/content/c85b9792-aad1-11e8-94bd-cba20d67390c>, [ημερ. ανάκτησης 30 Σεπτεμβρίου 2018].

⁸⁴ Στο ίδιο.

Στην ομιλία του στο πλαίσιο του «Adam Smith Lecture 2006», ο King περιέγραψε το χρήμα ως «κοινωνικό θεσμό». ⁸⁵ Καθώς η αξία του εξαρτάται από την εμπιστοσύνη, μεγάλο μέρος της οικονομικής ιστορίας μάς έχει διδάξει να δημιουργούμε θεσμούς στους οποίους οι άνθρωποι μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη. Καθώς οι συστηματικές κεντρικές τράπεζες έχουν εξελιχθεί μέχρι και σήμερα ως ισχυροί θεσμοί στο διεθνές οικονομικό σύστημα στον απόηχο της μεγάλης χρηματοοικονομικής κρίσης, έχει σημειωθεί μια σημαντική επανάσταση στον τομέα της νομισματικής πολιτικής. Η εξέλιξη αυτή, η οποία συνιστά τόσο την εκδήλωση όσο και την αιτία της εν λόγω επανάστασης, ήταν η πρωτοφανής διόγκωση των ισολογισμών τους. Αν και η άνευ προηγουμένου συσσώρευση περιουσιακών στοιχείων δεν άλλαξε το παλαιό θεωρητικό υπόδειγμα -στα λόγια του Friedman, ⁸⁶ «η ενεργητική νομισματική πολιτική θα συνεχίσει να είναι το ψωμί και το βούτυρο των νομισματικών οικονομικών»- πολλοί άλυτοι γρίφοι παραμένουν μέχρι και σήμερα προς επίλυση.

Στην εισαγωγή του στο *The Essential Keynes*, ο Skidelsky υποστηρίζει ότι ο Keynes στηρίζει τη θεωρητική του κατασκευή πάνω στην ύπαρξη της «ριζικής αβεβαιότητας». ⁸⁷ Δεδομένου ότι τα οικονομικά κατασκεύασαν μοντέλα που προϋπέθεταν τέλεια πληροφόρηση, μια οικονομία χτισμένη πάνω στην πρόφαση της γνώσης είναι επιρρεπής σε ξαφνικές καταρρεύσεις, οσάκις αποκαλύπτεται η πραγματικότητα· και η εμπιστοσύνη, εφόσον εξαπατηθεί, δεν μπορεί πλέον εύκολα να αποκατασταθεί.

Επομένως, έχουν αποτύχει τα οικονομικά; Εάν η απάντηση είναι «ναι», τότε ενδέχεται να είναι λανθασμένη υπό την έννοια της τάσης εμφάνισης σφάλματος («fallibility») που εισάγει με τη «Γενική Θεωρία της Ανακλαστικότητας» («General Theory of Reflexivity») ο Soros. Σε καταστάσεις, δηλαδή, στις οποίες οι συμμετέχοντες είναι σκεπτόμενοι άνθρωποι, η άποψή τους για τον κόσμο είναι πάντοτε μερική και παραμορφωμένη· άρα διαστρεβλωμένη σε σχέση με την πολύπλοκη πραγματικότητα. Εάν η απάντηση στο ερώτημα είναι «όχι», τότε - σύμφωνα με το πλαίσιο της ανακλαστικότητας, βάσει του οποίου οι στρεβλές απόψεις μπορούν να επηρεάσουν την κατάσταση στην οποία αναφέρονται εφόσον οδηγούν σε ακατάλληλες ενέργειες- δηλώνοντας ότι τα οικονομικά δεν έχουν αποτύχει, οδηγεί τους ανθρώπους να κατευθύνονται προς καλύτερη εφαρμογή των οικονομικών. Άλλα καλύτερα οικονομικά σημαίνει ανάπτυξη και ευημερία· και όμως, οι άνθρωποι υπέφεραν από πρόσφατες οικονομικές κρίσεις. Κατά συνέπεια, η απάντηση είναι «ίσως».

Όπως το θέτει η Lagarde, «η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση παραμένει ένα από τα καθοριστικά γεγονότα της εποχής μας. Θα σηματοδοτήσει για πάντα τη

⁸⁵ Βλ. King, σ.π.

⁸⁶ Milton Friedman, «Has Monetarism Failed?», *Manhattan Report*, vol. 4(3), 1984, σ. 4. Αναφέρεται στο Edward Nelson-Anna J. Schwartz, «The impact of Milton Friedman on modern monetary economics: Setting the record straight on Paul Krugman's "Who was Milton Friedman?"», *Journal of Monetary Economics*, 55 (4), 2008, σ. 835-856.

⁸⁷ Βλ. παραπάνω ενδότερες (Εισαγωγή και Θεωρητικό πλαίσιο).

γενιά που το έζησε».⁸⁸ Όμως δέκα χρόνια μετά τη Lehman, «η πραγματική κληρονομιά της κρίσης δεν μπορεί να εκτιμηθεί επαρκώς [...] επειδή εξακολουθεί ακόμα να γράφεται».

⁸⁸ Christine Lagarde, «Ten Years After Lehman—Lessons Learned and Challenges Ahead», *IMF Blog*, 5 Σεπτεμβρίου 2018, <https://blogs.imf.org/2018/09/05/ten-years-after-lehman-lessons-learned-and-challenges-ahead/>, [ημερ. ανάκτησης 30 Σεπτεμβρίου 2018].